

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Острозька академія»
Навчально – науковий інститут міжнародних
відносин та національної безпеки
Кафедра історії ім. проф. М. П. Ковальського

Кваліфікаційна робота

на здобуття освітнього ступеня магістра

на тему:

«Економічний розвиток Волинської губернії у другій половині ХІХ - на початку ХХ ст.»

Виконала:

студентка 2 курсу, групи ЗМІ – 2

спеціальності 032 Історія та археологія

освітньо-професійної програми

«Історія та археологія»

Мельник Альона Федорівна

Керівник – кандидат історичних наук,

доцент Марчук Володимир Станіславович

Рецензент - _____

_____

Робота допущена до захисту

(протокол № __ засідання кафедри історії від _____ 2022 року

Завідувач кафедри історії

ім. проф. М.П. Ковальського: _____ Микола БЛИЗНЯК

Острог, 2022

Зміст

Вступ	3
Розділ 1. Розвиток промисловості та ремісничого виробництва у пореформений період.....	7
1.1. Стан промисловості Волинської губернії	7
1.2. Ремісниче виробництво у Волинській губернії	24
Висновки до першого розділу	32
Розділ 2. Стан сільського та лісового господарства	35
2.1. Землеробство у Волинській губернії.....	35
2.2. Стан тваринництва	45
2.3. Ліс і лісове господарство	52
Висновки до другого розділу	60
Розділ 3. Зовнішня та внутрішня торгівля Волинської губернії.....	62
3.1. Внутрішня торгівля на території Волинської губернії.....	62
3.2. Волинська губернія у зовнішній торгівлі Російської імперії.....	73
Висновки до третього розділу	81
Висновки	83
Список використаних джерел та літератури	86

Вступ

Актуальність дослідження. Історія економічного розвитку українських губерній, становить особливий інтерес з точки зору внеску, як в загальноросійську економіку так і Південно-Західного краю, в другій половині XIX – на початку XX ст. Також, важливим є дослідження тенденцій та трансформацій в економічному житті українських земель, після реформ 60-х років XIX ст.

Волинська губернія, яка внаслідок поділів Польщі увійшла до складу Російської імперії, опинилась на периферії імперії. Будучи віддаленим та аграрним краєм, постає потреба у вивченні та осмисленні її економічного розвитку та внеску в загальноімперський.

У зв'язку з сьогоdnішніми реаліями української економіки, що будується на ринкових засадах – дослідження даної теми має і практичне значення. За рахунок порівняння минулих та сучасних процесів в економіці України, можна чітко окреслити паралелі. Таким чином, варто враховувати досвід, пов'язаний з організацією підприємств, промислів та їхньою здатністю реагувати на виклики часу та різні умови виробничої діяльності; роль інвестицій у формуванні конкурентного виробництва; реалізація ідей соціального партнерства і т. д.

Історія вивчення проблеми. Питання історії економічного розвитку земель Правобережної України, у другій половині XIX – на початку XX ст., займало чільне місце в дослідженнях багатьох істориків. Наприклад, дане питання простежується в праці «Економічна історія України і світу», авторами якої є Лановик Б., Матисякевич З., Матейко Р. Дана робота дозволяє розглянути господарський розвиток українських земель в різні історичні епохи.

Промислове та ремісниче виробництво губернії досліджено в працях Левицького В., Лазанської Т. Цецика Я. і Романюк Н. Значущим є дослідження Мартинчук С., яка у дисертаційній роботі детально дослідила різні вектори промисловості Волинської губернії та соціальні наслідки її розвитку. Історію окремих галузей промисловості в Наддніпрянській Україні досліджував Москалюк М. Він відмітив розвиток на Волині цукрової та винокурної

промисловості, а також прискорений розвиток капіталізму в харчовій промисловості та сільському господарстві. Розвиток сільського господарства губернії був темою досліджень Ярославської Л. та Реєнта О., а ремісниче виробництво - Карліної О. та Клименка П.

Історію торгівлі Волинської губернії у досліджуваний період висвітлено в працях Кругляка Б. Він досліджував внутрішню торгівлю, та міста Волині, як її осередки. Іншим дослідником, котрий присвятив свою наукову діяльність вивченню даної проблеми, був Гуржій О. Важливим науковим доробком є його праця «Україна в системі російського ринку 60-90-ті роки XIX ст.».

Варто також відзначити сучасне дослідження розвитку міст Волинської губернії Прищепи О. Її праця «Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст.» дозволяє простежити соціально – економічні процеси 12 офіційних міст та містечок губернії та закономірності їхнього розвитку.

Мета дослідження дослідити і охарактеризувати економічний розвиток Волинської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст., окреслити тенденції розвитку та значення для загальноімперської економіки.

Завдання дослідження:

- показати вплив географічного розташування та природного потенціалу губернії, на умови функціонування промисловості та сільського господарства;
- розглянути нормативно – правову базу основних складових галузей економічного розвитку;
- проаналізувати розвиток фабрично-заводської промисловості у другій пол. XIX – на поч. XX ст. ;
- простежити стан ремісничого виробництва та цехової організації ремесла у Волинській губернії;
- визначити тенденції розвитку основних галузей сільського господарства;
- охарактеризувати внутрішню торгівлю, та основні форм її організації;
- дослідити частку губернії у зовнішній торгівлі Російської імперії.

Об'єктом дослідження є економічний розвиток Волинської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.

Предметом дослідження є промисловість, сільське господарство і торгівля Волинської губернії, у зазначених хронологічних межах.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період другої половини XIX – початок XX ст. Нижня хронологічна межа роботи розпочинається 1860 - ми роками, часом проведення реформ в Російській імперії. Верхня межа – початок Першої світової війни.

Територіальні межі дослідження охоплюють адміністративні межі Волинської губернії у складі Російської імперії з центром у м. Житомир. До складу губернії входило дванадцять таких повітів: Житомирський, Овруцький, Новоград – Волинський, Луцький, Рівненський, Острозький, Заславський, Дубенський, Воломир – Волинський, Ковельський, Кременецький та Старокостянтинівський.

Методи дослідження. При дослідженні даного питання було використано такі методи як:

- аналіз – для вивчення предмету за допомогою виділення основних складових;
- синтез – для вивчення об'єкту, та взаємозв'язку його складових;
- індукція й дедукція - для формування висновку на основі всього матеріалу;
- історико – типологічний – для отримання системи дослідження даної проблеми;
- історико – порівняльний – для виділення основних складових економічного розвитку та дослідження їх особливостей;
- історико – системний – для розгляду економічного розвитку як складової частини загальноімперського;
- статистичний - для залучення кількісних даних.

Джерельна база роботи складається з нормативно - правових актів

Російської імперії які були зібрані та систематизовані в «Свод законов Российской империи». Також важливими джерелами для дослідження є «Памятная книжка Волынской губернии» та «Обзор Волынской губернии», котрі містять описово – статистичні дані про соціально - економічний розвиток губернії. Важливі статистичні дані губернії та її населення містяться в одному з томів Всеросійського перепису населення.

Наукова новизна полягає в тому, що було досліджено та комплексно висвітлено промисловий розвиток, ремісниче виробництво, сільське господарства та торгівлю Волинської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. А також визначено місце та роль губернії в економічному житті Російської імперії.

Практичне значення отриманих результатів. Зібраний матеріал доповнює науковий доробок з історії економічного розвитку даної губернії та Південно – Західного краю. В подальшому, він може бути використаний при вивченні промисловості, ремісничого виробництва, сільського господарства та торгівлі у другій половині XIX – на початку XX ст., а також економіки України та регіональної історії.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновку, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг роботи становить 93 сторінок, з них 80 сторінок обсяг основного тексту. Список джерел та літератури загалом становить 85 позиції.

Розділ 1. Розвиток промисловості та ремісничого виробництва у пореформений період

1.1. Стан промисловості Волинської губернії

Важливою складовою економічного розвитку і основою індустріалізації економіки є промисловість. Не зважаючи на те, що після реформ 1861 р. край лишався аграрним, та з другої пол. XIX ст. на території Волинської губернії починає розвиватись промислове виробництво, що виражалось у збільшенні кількості підприємств.

На функціонування промислового виробництва губернії впливало ряд умов. Перша умова – це географічне розташування. Губернія територіально була найбільшою на Правобережній Україні (71 742 км²) і на початку XX ст. поділялася на 12 повітів та мала 13 міст, 134 містечка і 9 682 населених пунктів. Розташовувалася губернія на південному заході Російської імперії, у басейні південних приток Прип'яті й верхів'ях Західного Бугу, розташованих між Поділлям на півдні та Поліссям на півночі, Західним Бугом на заході і верхнім Тетеревом та верхів'ям Ужа на сході. Важливим фактором у функціонуванні промисловості краю була річкова система. Наприклад, притоки Прип'яті використовувались для сплаву різних товарів підприємств. Так, для економіки краю в XIX ст. важливими річками були Західний Буг, Луга, Горинь, Уборть, Прип'ять, Вілія, Іква, Стир, Тетерів та ін.¹

Друга умова – це природний потенціал. Завдяки родючим ґрунтам та достатній кількості вологи рослинність краю була різноманітною. Не зважаючи на масову вирубку лісів (причиною чого було виробництво поташу і заготівля промислової деревини на продаж), у XIX ст. фауна краю, особливо на Поліссі, залишалась багатою.² Також на теренах губернії знаходилися родовища корисних копалин, зокрема поклади граніту, різних сортів глини –

---

¹ Обзор Волинской губернии за 1913 год. Житомир, 1914 р. С. 5–6

² Мартинчук С. Промисловий розвиток Волинської губернії наприкінці XVIII - на початку XX ст. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01 – історія України. Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки. Луцьк, 2016. С. 46-48

вогнетривкої, ліпної і порцелянової, гірського кришталю та ін.

Третьою умовою було законодавство. Воно не розрізняло поняття «завод» та фабрика», лише єдиним було правове розмежування стосовно ремісничих закладів. Статут цехів 1799 р. визначав, що фабрика має право виробляти речі зі своїх матеріалів і вартість сировини могла значно перевищувати вартість роботи, що ремісникам заборонялось. Також фабрикам дозволялось продавати свої вироби будь-де, а ремісникам лише в місті.³

Оскільки до підприємництва була внесена будь-яка комерційна діяльність, то механізм функціонування фабрично-заводських установ був закріплений у законах, що регламентували торгівельну діяльність. Такі нормативно-правові акти як «Грамота на права і вигоди містам» 1785 р. та «Про рівномірне оподаткування торгівлі і промисловості» 1884 р. визначали, хто має право засновувати фабрики і заводи, а також систему їхнього оподаткування. Згодом було видано «Звід постанов про промисловість фабричну і заводську», який містив у собі узагальнення всього фабрично-заводського законодавства.⁴

Згідно з законодавством, керівництво фабрично-заводською діяльністю на українських землях повинні були здійснювати органи місцевої та державної влади, а від 1802 р. промисловість входила в компетенцію Міністерства фінансів, при якому діяв департамент та рада торгівлі і мануфактур. В 1882 році в системі Міністерства фінансів було створено Фабричну інспекцію, яка мала контролювати дотримання фабричного законодавства. Так, кілька губерній об'єднувалися у фабричний округ, який очолював окружний інспектор. Волинська губернія належала до Київського фабричного округу.⁵ Таким чином дані органи відповідали за розвиток промисловості, та стягнення внутрішніх торговельно-промислових мит.

---

³ Волобуєв М. До проблеми української економіки . *Більшовик України*. 1928. № 2. С. 46–72

⁴ Свод законов Российской империи издания 1857 года. Санкт-Петербург, 1857. Т. 11. С. 1-85

⁵ Левицький В. Розвиток легкої промисловості в українських губерніях Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01 – історія України. Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2019. С. 80

Для того щоб відкрити промисловий об'єкт, особа повинна була звернутись до губернського начальства за дозволом.⁶ За законодавством, відкривати промислові підприємства, дозволялося лише громадянам, що були записані до купецьких гільдій. У разі якщо фабрика чи завод переходили в оренду або власність до особи яка не мала відповідного звання, то вона повинна була вступити до належної гільдії або у шестимісячний термін продати усе підприємство.⁷ Після другої половини ХІХ ст. основну роль у промисловості відіграє: буржуазія (підприємці) і пролетаріат (наймані робітники).⁸

Таким чином, географічне розташування, природний потенціал та законодавство Російської імперії цілком могли б забезпечити динамічний розвиток промисловості Волинської губернії. Дані умови сприяли перетворенню губернії з відсталого та аграрного краю в конкурентно спроможного у промисловому виробництві.

У досліджуваній період найвищі показники промислового розвитку мали такі міста як: Житомир (на що впливав статус губернського центру), Новоград-Волинський, Рівне, Луцьк, Дубно. У своєму звіті за 1845 рік, губернатор зазначав, що на теренах 11 повітів губернії функціонує 346 фабрик та заводів. У повітових містах обсяг фабрично-заводського виробництва складав значні суми: у Житомирі – 36 044 руб., Овручі – 117 руб., Острозі – 3 850 руб., Рівному – 2 264 руб., Дубно – 28 622 руб., Володимирі – 2 880 руб., Кременці – 4 882 руб., Старокостянтиніві – 5 136 руб., Луцьку – 2 590 руб., Заславі – 180 руб., Ковелі – 1 940 руб. Найбільше підприємств, поряд з Житомиром, Дубно та Володимиром, було у містечках Любарі (дві фабрики та три заводи, загальний обсяг виробництва 1 888 руб.) та Радзивилові (сім промислових підприємств, які виробили продукції на 3 940 руб.). Економічному розвитку Радзивилова

---

⁶ Свод законов Российской империи издания 1857 года... С. 1 - 85

⁷ Донік О. Купецтво України в імперському просторі (ХІХ ст.). Київ, 2008. С.113

⁸ Поліщук Ю. Етносоціальні трансформації на Правобережжі України наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ століття. *Наукові записки Інституту політичних і етносоціальних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2014. Вип. 6. С. 128

сприяло його розташування на російсько-австрійському кордоні.⁹

На промисловий розвиток решти міст вплинуло будівництво залізниць. Порівнюючи з іншими українськими губерніями, Волинська та Таврійська були найменш забезпеченими залізничними коліями.¹⁰ Через губернію на початок ХХ ст. проходили залізниці: Козятин-Бердичів-Кривин, Бердичів-Житомир, а у 1902 р. почався рух поїздів Київ-Ковель, що в результаті вплинуло не лише на кількість промислових об'єктів, але і полегшило вивезення вантажів за межі губернії. Також поява залізниць зумовила утворення нових робочих місць. У 1897 р. у губернії на залізничному транспорті працювало понад 3,8 тис. осіб.¹¹

Досить активно, на ті часи, розвивається промисловість у волинських містах, що не були зараховані до розряду офіційних. Зокрема такими містами були Шепетівка, Славута, Корець. Що до найнижчих показників, то вони були зафіксовані в таких містах як Заслав, Овруч та Володимир-Волинський.¹² Але якщо порівнювати міську промисловість з іншими губерніями, то вона розвивалась досить повільно. Це підтверджують підрахунки О. Лугової, які вказують на те, що в 1905 р. частка міської промисловості тут за сумою виробленої продукції була вдвічі меншою від відповідних показників по Україні на 1890 р., а це за кількістю закладів становила 12,6 %, а за сумою виробництва – 34,2 % всієї промисловості України¹³

Решта промислових об'єктів, а це більшість, розташовувались в містечках та селах. На таку локалізацію впливало те, що в промисловості переважали заклади по переробці сільськогосподарської сировини і за податковою політикою Російської імперії в 60-80-х роках ХІХ ст. власники промислових підприємств у сільській місцевості, на яких працювало не більше 18 робітників звільнялись від промислового збору. Окрім цього, існував ряд закладів які не

---

⁹ Мартинчук С. Промисловий розвиток Волинської губернії наприкінці ХVІІІ - на початку ХХ ст... С. 138

¹⁰ Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст.). Київ, 1999. С. 34

¹¹ Цецик Я. Економіка Волині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Історичний архів. Наукові студії*. Рівне, 2016. Вип.16. С. 138

¹² Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область. Головна редакція УРЕ АН УРСР. Київ, 1973. С. 727

¹³ Лазанська Т. Вказ. праця. С. 281

підлягали оподаткуванню та розташовувались поза межами міста. Це олійні, цегельні та борошномельні підприємства. До закладів обробної промисловості, які функціонували в сільській місцевості і, відповідно, не розвивалися в містах, належали також суконні підприємства, лісопильні, паперові та ряд інших.¹⁴

В першу чергу, діяльність міських промислових об'єктів була спрямована на потреби населення міста та округи через міський ринок. Наприклад, у 60-х рр. XIX ст. в містах Волині діяли: 17 шкіряних, 5 миловарних, 29 цегельних, 12 гончарних заводів, 5 тютюнових фабрик, 9 пивоварних та ряд інших окремих виробництв.¹⁵ Найбільш виражений міський характер мало тютюнове виробництво (через підготовку до роздрібною торгівлі), адже 70-80-х роках XIX ст. 90% всіх тютюнових фабрик функціонували саме в містах, а сума виробленої продукції була найбільшою поміж іншими галузями. Іншими промислами які зосереджувались лиш в містах було виготовлення каретних екіпажів та миловаріння.

Дані, що вміщені в «Обзор Волынской губернии за 1885 год » вказують, що у звітному році функціонувало 905 фабрик і заводів з 14 291 робітників та виробництвом на 13 038 347 руб. Тут зазначаються підприємства і дрібних масштабів, адже підпорядкуванню фабричній інспекції належала значно менша кількість.¹⁶ У статистиці з даного джерела за 1912 рік зазначається, що на 1 січня 1912 р. в губернії функціонувало: 286 великих фабрик та заводів та близько 200 дрібних промислових закладів, 45 закладів відкрилось або відновило роботу, а 23 зупинило. На кінець року було зареєстровано 308 фабрик та заводів з виробництвом близько 38 млн. руб. і кількістю робітників 25 711 осіб. Всього ж дрібних промислових підприємств нараховується до 500 закладів.¹⁷ Порівнявши вказану статистику можна зробити висновок, що промисловість Волинської губернії у досліджуваній період мала наскрізний розвиток. Такі ж висновки робить у свої дослідженнях Ярослав Цецик. У своїх

---

¹⁴ Кругляк Б. Міста Волині як торговельно-промислові осередки. Рівне, 1993. С. 114-116.

¹⁵ Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. Київ, 1887. Ч. 1. С. 365

¹⁶ Обзор Волынской губернии за 1885 г. Житомир, 1886. С. 14

¹⁷ Обзор Волынской губернии за 1912 г. Житомир, 1913. С. 38-39

працях від пише, що коли у 1886 р. на Волині функціонувало 427 підприємств, то у 1897 їх налічувалося вже 1912, але понад 2/3 – були дрібними з невеликою кількістю робітників.¹⁸

На теренах Волинської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. провідне місце у фабрично-заводському виробництві посідали галузі, пов'язані з переробкою продуктів сільського господарства, зокрема, виробництво цукру. Першу цукроварню на теренах Російської імперії було засновано в 1802 році, а на Волині у 20-х роках з'являються так звані домашні цукроварні, що забезпечували потреби власників, але вони не лишили ніякого сліду в історії цукрової промисловості. Поширенню виробництва цукру на теренах Київської, Подільської, Волинської губерній було зумовлене розвитком капіталістичних відносин, наявністю ринків збуту не тільки в межах краю, а й в інших губерніях та країнах, а також відповідний клімат та ґрунт. Вже у 1864 році у Волинській губернії працювало п'ять великих цукроварень із загальною кількістю робітників 1 184 особи. Виробництво за рік дорівнювало 215 256 пудам на суму 1 365 800 крб.¹⁹ Загалом, на кінець XIX ст. саме ці три губернії Правобережжя, виробляли 69% цукру всієї імперії.

У звіті волинського губернатора зазначається, що у 1875 р. в губернії цукрове виробництво мало високий рівень розвитку. Тут нараховувалося 7 заводів, з яких у звітному році було зібрано 243 188 четвертей продукції.²⁰ Для потреби цукрових заводів було виділено під обробіток буряку 31 091 десятин (1 десятина= 1,09 гектарів) землі. В перші роки дана промисловість розвивалась в сільській місцевості, але в 1898 році починає функціонувати перший міський цукровий завод в Старокостянтиніві. Цукрові заводи Волинської губернії мали середнє, за якістю, технічне забезпечення, а такі заводи як Андрушівський, Коровинецький, Шепетівський та Червонський, технічне обладнання вважалось

---

¹⁸ Цецик Я. Особливості соціально-економічного розвитку Волині наприкінці XIX – на початку XX ст. *Сторінки історії : збірник наукових праць*. 2011, Вип. 32. С. 70–80.

¹⁹ Нестеренко О. Розвиток промисловості на Україні. Київ, 1959. С. 331

²⁰ Москалюк М. Цукрова промисловість українських губерній Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка*. 2013, Вип. 1. С. 4

найкращим в Російській імперії (через використання парових машин). Поширеною практикою в ті часи, була передача цукрових заводів в оренду. Такі можливість мали як товариства, так і окремі особи. Оскільки існувало обмеження у відкритті власних цукрових заводів для осіб юдейського віросповідання, то вони часто вдавалися до оренди.²¹

На 1912 рік, на теренах губернії розташовувалося 16 цукрових заводів та 1 цукрово-рафінадний. Так, у Житомирському повіті функціонувало 5 заводів, у Новоград – Волинському 2, Старокостянтинівському 3, Заславському – 3, Ровенському – 2, Острозькому – 1 та Дубенському – 1. Одними з провідних виробників цукру були ті заводи, які належали Терещенкам, але найбільше цукру виробляв Житинський рафінадний завод (с. Городище Рівненського повіту). На заводі працювало 780 робітників, які виробляли більше мільйона пудів рафінаду. Польські цукрові магнати Потоцькі, Браницькі, Манковські, Собанські, Ярошинські та інші експортували свою продукцію на англійські, італійські ринки, а також у Бухару, Хіву, Афганістан, Персію, Китай.²² Відомо також про експорт цукру до Лондона, Гамбурга, Страсбурга, Кельна та Марселя.

В середині 80-х років у цукровій промисловості сталася криза. Вона була пов'язана з перевиробництвом цукру. Хоч і раніше були кризи пов'язані з неврожаєм буряка, але криза перевиробництва мала більші масштаби та наслідки. Наприклад у 1886 році ціна за цукор впала до 2 руб. 95 коп. за пуд і для того, щоб запобігти ще більшому падінню, уряд з 1 липня 1886 р. запроваджує спеціальну вивізну премію з платою 1 крб. за кожний пуд на 8 млн. пудів цукру, що вивозився на азійські ринки.

Не менш провідне місце у промисловості займало винокуріння або інша назва – гуральництво. Частково це було зумовлено тим, що через вузькість внутрішнього ринку відбувається нагромадження та дешевизна хліба у

---

²¹ Весь Юго-Западный край. Справочная книга торгово-промышленных и фабрично-заводских предприятий, административных учреждений и крупного землевладения в губерниях Киевской, Волынской и Подольской. Киев, 1907. С. 635

²² Гуржій О. Україна в системі всеросійського ринку в 60–90-ті роки XIX ст. Київ, 1968. С. 61.

землевласників, тому гуральництво стає одним із методів його збуту. Іншою причиною провідного становища даної промисловості є те, що для будівництва гуралень не потрібний був великий капітал, адже як технологія, так і обладнання були простими.

Ще на початку 60-х років XIX ст. в імперії провели реформу, яка вносила зміни стосовно оподаткування алкогольних виробів. В результаті було створено акцизну систему, згідно з якою власник винокурні, перед тим як розпочати свою діяльність, повинен придбати патент і сплатити збір. Також власнику потрібно було обрати вид патенту: для роздрібною чи оптовою торгівлі. Саме після таких змін відбувається закриття невеликий винокурень, що ставали нерентабельними. У 1862–1863 рр. у Російській імперії працювало 4009 горілчаних підприємств, з них в українських губерніях – 1485, або понад 37 %.²³ Ще у 50-х роках у Рівненському повіті було 20 винокурних закладів, що були у власності таких великих землевласників як: Чорторійські, Плятери, Ворцелі, Каховські.

Так, у 1886 році на теренах Волинської губернії діяло 103 гуральні з сумою виробництва 4 146 488 руб. Також в губернії нараховувалося 2 425 спеціальних місць для продажу продукції, але ця цифра у порівнянні з 1885 роком менша на 347. Це зумовлене законами, які обмежували права євреїв на торгівлю напоями і законом від 14 травня 1885 року. В результаті в губернії збільшується кількість місць незаконного продажу алкогольної продукції. За даними статистики в 1886 році було виявлено 1325 випадки безпатентного продажу, що на 73% більше за попередній рік.²⁴ У 1912 році вже нараховується 135 винокурних заводів, 132 з них мають сільськогосподарських характер і лише 3 з них зараховувались до промислових підприємств та підлягали промислового оподаткуванню. Надходження від реалізації алкогольних продуктів стало одним із найважливіших джерел прибутку держави, а на

---

²³ Москалюк М. Розвиток винокурної промисловості в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Тернопіль, 2013. Вип. 2. Ч. 1. С. 15 – 20.

²⁴ Обзор Волынской губернии за 1886 г. Житомир, 1887. С. 17-19

Волинську губернію припадала половина загальноросійського спиртового експорту. Найбільші винокурні об'єкти, за обсягом виробленої продукції, були в Житомирському, Новоград-Волинському та Заславському повітах.²⁵ Про прибутки власників підприємств можна судити з такого показника: ціна відра горілки складала тоді 75 коп. – 1 рубль.²⁶

Як і в цукровій промисловості, так і у винокурній траплялися кризи. На початку 1890-х років відбулося зменшення виробництва алкоголю, що було зумовлене неврожаєм та зростанням цін на хліб. Також з 1 липня 1891 року було введено в дію закон, який забезпечував вигідні умови винокуріння лише великим землевласникам і в результаті у середині 1890-х років виникає нова криза – перевиробництва. Щоб покращити ситуацію, держава ввела монополію на продаж спиртних напоїв.²⁷

Окрім винокурної промисловості на Волині у другій половині XIX набуває поширення переробка хмелю та пивоваріння. Першість у цій справі мали чехи-колоністи, котрі наприкінці 60-х років висадили плантації хмелю у селах Глинськ та Підцурків у Дубенському повіті. Сприятливі кліматичні умови та ґрунти дали змогу вирощувати найкращі сорти хмелю, зокрема всесвітньо відомий Жатецьки. Стосовно перших чеських броварень, то вони були відкриті у Мирогощі, Семидубах, Глинську у 1871 році.²⁸

Найбільші, за розмірами, плантації хмелю у Волинській губернії були в Житомирському, Рівненському, Дубенському, Володимирському, Луцькому та Острозькому повітах. Здебільшого хміль з цих повітів експортувався, наприклад зі Старокостянтинівського повіту в Австро-Угорщину, Житомирського, Ковельського та Володимир-Волинського повітів – Варшаву, Дубенського та Луцького – Москву.²⁹ Інша частина хмелю надходила на

---

²⁵ Павлюк В. Магнаторія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині XIX ст. *Український історичний журнал*. 2000. № 1. С. 104 - 105

²⁶ Москалюк М. Розвиток винокурної промисловості в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст... С. 4

²⁷ Мартинчук С. Розвиток винокурної та пивоварної промисловості Волині у другій половині XIX століття. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 93. С. 15

²⁸ Сведения о питейных сборах в России. Санкт-Петербург, 1860. Ч. 4. С. 327 - 328

²⁹ Обзор Волинской губернии за 1913 год... С. 25

пивоварні заводи. Одними з найбільших виробників пива вважались заводи «Слов'янський» (м. Житомир), «Бергшлос» (м. Рівне), «Волинь» (с. Крошня, нині частина м. Житомир). На 1873 рік у Волинській губернії нараховується 66 пивоварень, на яких працювало 189 робітників, а вартість виробленої продукції складала 63 398 рублів. Найбільше закладів, а це дев'ять, функціонувало в Кременецькому повіті.³⁰ На кінець XIX ст. у Волинській губернії налічувалося близько 2500 десятин плантацій хмелю з виробництвом від 100 тис. до 150 тис. пудів на рік.

1899 рік як для Волинської губернії, так і для усєї імперії став неврожайний і як наслідок відбувається подорожчання сировини. З часом ситуацію було виправлено і вже у 1906 році, на теренах губернії вирощували 60% всього хмелю у Російській імперії. У цей період на Волині вартість виробництва 1 пуда хмелю дорівнювала – 7 крб., в Богемії – 10–13 крб., у Баварії – 9–10 крб. і в Англії – 14 крб. У звіті інструктора з хмелярства Волинської губернії І. Засухіна повідомлялося, що у 1910 р. в губернії було 2500 десятин хмелевих плантацій з виробництвом від 100 до 150 тис. пудів щороку.³¹

Як вже згадувалось, переважно міський характер, у досліджуваний період, мало тютюнове виробництво. У 1870 р. нараховувалося 17 тютюнових фабрик, але з кожним роком їхня кількість зменшувалася до 8-ми.³² Тютюн закупували в сирому вигляді і на міських фабриках готували для роздрібної торгівлі. У 1878 р. було зібрано 125 тис. пудів тютюну, а сума виробленої продукції на 1884 р. сягала близько 256 300 рублів.³³ Що до кращих сортів тютюну, то їх вирощували селяни в Дубенському повіті, а звичайний в Ковельському, Кременецькому та Новоград-Волинському повітах. З 1893 року

³⁰ Сведения о питейных сборах в России... С. 327 - 328

³¹ Москалюк М. Розвиток винокурної промисловості в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст...С. 5 - 6

³² Москалюк М. Тютюнова промисловість українських губерній Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка*. Тернопіль, 2016. Вип. 1. С. 7

³³ Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Санкт – Петербург, 1899. 436 с.

тютюн почали засівати у всіх губерніях і загальна кількість плантацій досягала 134 955 дес. Більший розвиток даної промисловості спостерігається ближче до початку Першої світової війни.³⁴ Досить часто тютюн з українських земель вивозили до Москви, Петербурга, Сибіру та Риги.

Окрім харчової галузі промисловості у Волинській губернії розвивалась і легка промисловість. У другій половині XIX – на початку XX ст. досить значними, за кількістю робочих місць, були фарфо-фаянсові фабрики, котрі будувались близько до покладів пегматиту та каоліну. Ще в кінці XVIII ст. на теренах України у місті Корець Юзеф Чорторійський зробив першу спробу створення порцеляни. Його брат Михайл розробив рецепт виготовлення порцеляни з місцевої глини і згодом фабрика почала виготовляти посуд для заможних людей, наслідуючи стилістику саксонської порцеляни 1770-1780-х років. На жаль, через політичні та економічні чинники вона припинила свою роботу ще в 1831 році.³⁵ Згодом, Волинська губернія стала виготовляти половину українських виробів із фарфору та фаянсу та стала центром виробництва цієї продукції в Україні, а «корецька» порцеляна стала відомою на всю імперію. Кращі підприємства у цій галузі на Правобережній Україні знаходились у містечках Городниці, Баранівці, та у селах Токарівці, Кам'яному Броді, Довбиші Новоград-Волинського повіту. Згодом були засновані Олевське, Коростенське, Довбашанське, Кам'янобрідське виробництва.³⁶

З другої половині XIX ст. одним із найбільш потужніших виробників фарфорового посуду в Російській імперії став Баранівський фарфоровий завод, який веде початок своєї роботи з 1802 року. Його власником був грецький консул в Росії Микола Грипарі. Це був фабричний комплекс, що складався з 30 різних будівель, та будівля, де використовувались машини для приготування глиняної маси, а кількість робітників була близько 200 осіб, половина з яких були майстрами. З 1825 року фабрика отримала право позначати свої вироби

---

³⁴ Москалюк М. Розвиток тютюнової промисловості Наддніпрянщини у другій половині XIX – на початку XX ст. *Мандрівець: Всеукраїнський науковий журнал*. 2008. № 7. С. 49

³⁵ Панасенко О. Корець і Кореччина: історія. Луцьк, 2000. 144 с.

³⁶ Памятная книжка Волинской губернии на 1915 г. Житомир, 1915. 128 с.

імперським державним гербом, що було своєрідним знаком якості. Як і будь – яке підприємство вона пережила злети та спади, виробляла цеглу та каналізаційні труби, щоб лишитись на плаву і таким чином профункціонувала до 2013 року.³⁷

Не менш потужнішим за Баранівський завод був Коростенський. Він був заснований у 1902-1903 роках братами Пржибильськими і проіснував він аж до 2012 року. У перші роки там виготовляли «білий посуд», тобто з нефарбованого фарфору. Зазвичай це була продукція для чаю та кави, яку постачали на Захід України та до Польщі.

На кінець 80-х років у губернії вже налічувалося 14 заводів. Але дрібні підприємства, через неспроможність конкурувати з потужнішими, змушені були припиняти свою роботу. Таким чином заводи в Ємільчино, Білотині, Романові, Бараші і т. д. закрились назавжди. Ті, заводи, що продовжили своє існування ще більше наростили потужність.

Окрім виробництва порцеляни на теренах Волинської губернії функціонувала скляна промисловість. Важливим фактором у розвитку даної промисловості є наявність палива та сировини. Хоч пісок та поташ здебільшого завозився з інших губерній, але дешевого палива (ліси та родовища торфу) було достатньо.³⁸ Наприкінці XVIII ст. на Волині вже існувало 10 підприємств, а провідні позиції у виробництві займали Житомирський, Новоград-Волинський та Кременецький повіти. За даними Київського окружного страхового товариства у 1913 році у Житомирському повіті було 3 скляних підприємства, Овруцькому – 2, Кременецькому – 6, Рівненському – 3, Луцькому – 3.³⁹ У губернії завжди існував попит на скляні вироби, які стали предметом торгівлі на далеких ринках та експортувались за кордон. Починаючи з XIX ст. асортимент скляних виробів збільшується. Окрім звичайного скла виробляли

---

³⁷ Романюк Н. Пріоритетні галузі виробництва підприємців Волині (друга половина XIX – початок XX ст). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки*. 2015. Вип. 5. С. 24

³⁸ Нестеренко О. Вказ. праця. С. 294

³⁹ Мартинчук С. Промисловий розвиток Волинської губернії наприкінці XVIII - на початку XX ст... С. 138

пляшки, чарки, склянки та багато іншого.⁴⁰

Найбільші обсяги річного виробництва, а це 700 тис. руб. мало Рокитнівське товариство скляних заводів, що розташовувалося в Овруцькому повіті. Будівництво розпочалося у 1896 році бельгійцем Юліаном Розенбергом за сприяння Володимира Охотнікова, а вже 19 квітня 1898 року засновано в м. Брюсселі «Товариство з обмеженою відповідальністю Рокитнівський скляний завод». На той час це було велике підприємство, де працювало 270 робітників. Більшим від нього був тодішній Костянтинівський завод, який щорічно виробляв до 20 мільйонів пляшок.⁴¹ Завод працює й до нині, експортуючи свою продукцію до Німеччини, Чехії, Бельгії, Греції і ще ряду країн.

Інший скляний завод, який зберіг своє функціонування до наших днів знаходиться в смт. Романові. Його засновано у 1903 році Генріхом Стецьким і до Першої світової війни він налічував 375 робітників. Також функціонували Костопільський та Мар'янівський скляні заводи.⁴²

Однією з найбільш розвинутих галузей легкої промисловості на теренах України в XIX ст. була суконна. Таке становище забезпечувала наявність ринків збуту та сировини. Волинська губернія, разом з Київською, Подільською та Чернігівською, були одними із основних виробників якісного тонкого сукна, що експортувалося в азійські країни. На 1864 рік у Російській імперії діяло 397 суконних фабрик, з них 59 діяло у Волинській губернії, але на початку 1880-х їх кількість скоротилась до 28.⁴³

У розвитку суконного виробництва губернії відіграли не останню роль іноземці. Внаслідок польського повстання 1830-31 років вони іммігрували на терени Волині, Поділля та Київщини. Більшість з них були ремісниками та майстрами. Таким чином 1878-1879 р.р. з 41 суконного фабриканта Волині 26

---

⁴⁰ Нечипорук Ю. Історико – соціальний розвиток народних промислів, художньо – промислових і ремісничих закладів у Волинській губернії. *Вісник ХДАДМ*. Харків, 2010. С. 146 – 147.

⁴¹ Рудницька Л. Заснування «Товариства з обмеженою відповідальністю Рокитнівський скляний завод» . Інноваційний розвиток науки нового тисячоліття. Матеріали IV Міжнародній науково-практичній конференції (м. Хмельницький, 26-28 жовтня 2018 року). Херсон, 2018. Ч. 1. С. 64-66.

⁴² Матеріали по административно - територіальному деленію Волинской губернии. Житомир, 1923 г. С. 57

⁴³ Левицький В. Розвиток легкої промисловості в українських губерніях Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. С. 206

були пруськими підданими, один – австрійським підданним, троє – німецькими колоністами, 25 з них проживали в м. Рожище Луцького повіту. На Волині у м. Рожище у 1870 р. пруський підданий Карл Тонн заснував фабрику, на якій у 1892 р. виготовлено 15300 аршинів тонкого простого сукна вартістю 15600 руб. З 1882 р. в селі Ємільчин Новоград-Волинського повіту функціонувала суконна фабрика Карла Біншінга потужністю 450 аршинів сукна на рік, а її річний прибуток складав 9000 руб.⁴⁴

В місті Славути 1814-го року Романом Сангушком була відкрита одна з найбільших суконних фабрик. У 1857 році вона нараховувала 507 робітників і виробляла 22 тис. аршин сукна шинельного типу та 3 500 аршин відомих славутських шарфів та ковдр. Річний товарообіг складав 76 000 карбованців у рік. Коли фабрика перейшла у власність Клементини Потоцької, то її оснастили тогочасними машинами для очищення вовни, які приводились в дію за рахунок правових двигунів, а фабричні склади знаходились в Санкт – Петербурзі, Москві та Варшаві.⁴⁵

Коли в 1897 році річний обсяг продукції суконних підприємств становив 382,3 тис. крб., а в 1889 р. – 157,6 тис. крб, то місцеве сукновиробництво не витримувало конкуренції з іноземними товарами. Навіть фабрика в м. Славуті князя Р. Сангушка, якій належала першість у цій галузі, значно скоротила випуск продукції. Фабричний інспектор Київського округу доповідав, що 1886 р на цій фабриці не працювали ткацькі, чесальні, валяльні й ін. машини. Середній заробіток за день складав: чоловіків – 60 коп., жінок – 27 коп., підлітків – 22 коп. і малолітніх – 15 коп. У 1913 р. обсяг виробництва Славутської фабрики становив 50 тис. крб., у с. Сивках – 50 тис. крб., а в с.

---

⁴⁴ Дребот В. Вклад німців у розвиток суконної промисловості Правобережної України в XIX – на початку XX ст. Матеріали VII Волинської Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції (до 95-річчя заснування Житомирського державного університету імені Івана Франка)(м. Житомир, 7-8 листопада 2014 р.). Житомир, 2014. С. 15-18.

⁴⁵ Карліна О. Суконне виробництво в містах і містечках Волинської губернії (кінець XVIII ст. – початок 1860-х років). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Вип. 5. 2015. С. 19

Михлі – 20 тис. крб.⁴⁶

В більшій мірі вплив на стан суконного виробництва мав політичний фактор, наприклад: збільшення в 1861 р. обсягів виробництва (на загальну суму 389 250 руб.) пояснюється існуванням численної армії на яку держава робила значні замовлення сукна для мундирів. Коли в 1891р. провели військову реформу, яка передбачала скорочення армії, відбулося скорочення обсягів виробництва (до 137 033 руб.), але із наближенням Першої світової війни замовлення на виробництво збільшилось (на 1911 р. обсяг досяг 2 400 892 руб.). Ще одним фактором скорочення виробництва став імпорт дешевого, але якіснішого сукна.⁴⁷

Окрім сукна на теренах губернії функціонувало виробництво з обробки шкіри, яке налічувало 166 закладів, з обсягом виробництва 300 тис. крб. та кількістю робітників - 420 осіб. Також у 1908 році налічувалося 4 підприємства з обробки вовни, яка здебільшого експортувалась до Австрії і займала 15% загально торгового обігу, маючи вартість від 100 до 300 тис. крб. Що до льоно - конопляної промисловості, то єдині два підприємства з'явилися лише в 1913 році.⁴⁸

Не менш успішно, у досліджуваний період, розвивалось виробництво паперу. На 1913 р. губернія займала провідне місце за кількістю фабрик в Південно-Західному краї. Всього діяло 9 паперових фабрик: 4 в Ізяславському повіті , 2 в Новоград-Волинському , та по одній в Острозькому, Ровенському, Дубенському. Зазвичай вони розташовувались там, де було достатньо лісового матеріалу для паперової маси та палива, тому перші підприємства виникають на території великих маєтків, що володіли лісом. Одним з потужних було паперове виробництво у власності князя Сангушка. Його фабрика випускала

---

⁴⁶ Левицький О. Інфраструктура та виробнича діяльність підприємств легкої промисловості Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.) *Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка*. 2018. Вип. 51. С. 228

⁴⁷ Карліна О. Суконне виробництво в містах і містечках Волинської губернії (кінець XVIII ст. – початок 1860-х років)... С. 19

⁴⁸ Левицький В. Розвиток легкої промисловості в українських губерніях Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст...С. 179

шість різновидів паперу, а сума виготовленої продукції у 1858 році склала 73 340 рублів сріблом. У 80-90-х рр. підприємство увійшло до Дитятківського акціонерного товариства, яке відіграло значну роль в паперовому виробництві губернії. Товариство мало потужні склади для реалізації товару, і розміщувалися вони в Кременці, Одесі, Києві, Севастополі, Катеринославі, Москві, Ростові-на-Дону та Баку. На жаль, в 1903 основна, Дитятківська фабрика, на якій було зайнято 600 робітників, згоріла. Також в 1845 рр. було засновано папірню в Михлі (Ізяславський повіт). Вона виробляла пакувальний папір для потреби цукрових заводів. Але як і ряд інших підприємств по виробництву паперу, вона згоріла, в 1992 р.⁴⁹

Досить давнім та важливим було виробництво свічок. Оскільки поява постійного струму загального користування на українських землях датується кінцем ХІХ ст., то кожен мешканець як міста так і села потребував освітлення. Вже в 1861 році в губернії зафіксовано діяльність одного свічково – воскового закладу з виробництвом 359 пудів свічок на суму 10 944 крб. Так, у Славуті працював завод з виготовлення воскових і сальних свічок. Він мав 500 стволів для виливання свічок, а обсяг виробленої продукції складав 7 800 рублів на рік. Крім того, функціонувало 13 свічково – лойових закладів із загальним виробництвом свічок 5 233 пудів на рік на суму 31 409 крб.⁵⁰

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. на теренах Волинської губернії мала місце важка промисловість. У порівнянні з харчовою та легкою вона мала зовсім дрібні масштаби. Наприклад, за даними Київського окружного страхового товариства, у 1913 році на Волині функціонувало 7 механічних заводів, 3 в Житомирському повіті, та по одному в Кременецькому, Рівненському, Луцькому та Заславському повітах. Наприклад, в 1858 році у Славуті було відкрито механічний завод по виробництву сільськогосподарських машин та механізмів для підприємств цукрової промисловості. Окрім механічних заводів у місті Дубно функціонував завод

---

⁴⁹ Обзор Волынской губернии за 1913 год... С. 43

⁵⁰ Нестеренко О. Вказ. праця. С. 194

сільськогосподарських машин.⁵¹

Що до підприємств пов'язаних з обробкою металів, то на Волині у 1873 році існувало 7 чавуноливарних, 2 мідноливарних та 7 залізобудівних заводів. Маючи близько 32 тис. квадратних верств покладів залізної руди та ліс, як паливо, Волинь мала усі умови для розвитку залізобудівних промислів. Переважно це були дрібні підприємства, більшість яких знаходилась в Овруцькому повіті.

З розвитком фабрично-заводської промисловості тісно пов'язане становлення акціонерних товариств. Вони виконували роль об'єднання індивідуальних капіталів, компенсації нестачі вільних коштів у підприємців та забезпечували технічну реорганізацію старих заводів. Перші акціонерні компанії на теренах Волинської губернії почали функціонувати у 80-х роках XIX ст. в цукровій, деревообробній та паперовій галузях промисловості. Найбільше акціонерних товариств, на 1913 рік, діяло в Старокостянтинівському, Новоград - Волинському та Рівненському повітах. Також, акціонерні товариства сприяли проникненню іноземного капіталу в українську промисловість. Це було зумовлено низькою ціною землі, мізерною заробітною платою робітників, дешевизною сировини і матеріалів, а також нестачею інвестиційного капіталу.⁵²

Висновок до підрозділу 1.1. Отже, промислове виробництво Волинської губернії у другій пол. XIX на - початку XX ст. мало позитивну динаміку розвитку. Оскільки більшість підприємств спеціалізувались на переробці сільськогосподарської продукції, край і на далі лишався аграрним. Підприємства інших галузей промисловості функціонували здебільшого для забезпечення потреб місцевого населення і мали не великі масштаби виробництва. Але, тим не менш, діють великі підприємства які використовують передові технології, що дає поштовх до тенденції збільшення обсягів виробництва.

---

⁵¹ Мартинчук С. Промисловий розвиток Волинської губернії наприкінці XVIII - на початку XX ст... С. 274

⁵² Лановик Б. Економічна історія України і світу: Підручник. Київ, 1999. 482 - 483

Передовими промисловими містами, упродовж досліджуваного періоду, були: Житомир (за рахунок статусу губернського центру), Новоград – Волинський, Рівне, Дубно, Луцьк, Ковель. Через дешеву сировину та робочу силу, швидкі темпи розвитку мала цукрова та винокурна промисловість. Хоч і значна частина продукції експортувалась за межі губернії, але такі товари як сукно, порцеляна та папір вивозились до інших країн, а це свідчить про те, що фабрично-заводське виробництво Волинської губернії, мало значний вплив на промисловість та економіку всієї Російської імперії.

Позитивний вплив на розвиток як промисловості, так і економіки мали акціонерні товариства. Вони виконували роль об'єднання індивідуальних капіталів, компенсації нестачі вільних коштів у підприємців, забезпечували технічну реорганізацію старих закладів.

1.2. Ремісниче виробництво у Волинській губернії

Як і промисловість, ремісниче виробництво Волинської губернії, мало усі географічні, природні, законодавчі, соціально – економічні умови для функціонування. Ремесло було першою формою дрібної промисловості, що базувалось на індивідуальній ручній праці з використанням механічних приладів та інструментів, і у другій половині XIX – на початку XX ст. на території Волині було представлено трьома відомими формами: дрібного виробництва на ринок, дрібного виробництва на замовлення і хатнього ремесла.⁵³

Не зважаючи на те, що у досліджуваний період розвивається промисловість, та все ж ремісниче виробництво продовжує функціонувати і має розгалужену мережу. Оскільки заповнити всі ніші економічного життя промисловість не змогла, то ремісництво продовжувало задовольняти потреби населення та було джерелом засобів існування. За губернською статистикою ремісників поділяли на такі групи: виробники харчових продуктів (м'ясо, хліб, солодощі та ін.), одяг та взуття (модистки, шевці, рукавичники та ін.),

---

⁵³ Мартинчук С. Промисловий розвиток Волинської губернії наприкінці XVIII - на початку XX ст... С. 88

предметів для господарювання (токарі, теслі, колісники та ін.), а також ті, що не відносились до попередніх трьох груп (майстри золотих справ, годинникарі, позолотники).⁵⁴ Також існував розподіл цехів на: «одиничні», куди входили ремісники однієї спеціальності і «складні або складені» з майстрами з різних ремесел.

Статистичні дані за 1884 рік свідчать, що в губернії кількість ремісників була 38 000 осіб, а в 1913 році нараховується 119 296 осіб. Найбільше ремісників, за даними 1886 року, діяло в таких містах як Житомир (4 232 особи), Луцьк (1 134), Новоград-Волинський (589) та Володимир-Волинський (586). Також розвинутим ремісничим центром було Дубно, в якому налічувалось 693 майстри 15 спеціалізацій, серед них найбільшу кількість становили шевці та кравці. Дубно залишалось одним із розвинутих центрів металообробного ремесла.⁵⁵ З цих даних, можна зробити висновок, що в містах з високим рівнем промислового розвитку, була найбільша кількість ремісників. Окрім великих міст, ремісники продовжували утримувати міцні позиції і в малих та відсталих, в економічному плані, містах. Такими містами були: Острог, Овруч, Заслав, адже тут ремісники мали постійних клієнтів і працювали на замовлення або на місцевий ринок.⁵⁶

Як відомо, важливу роль у розвитку ремесла як у Волинській губернії, так і в імперії відігравали цехові об'єднання ремісників. Цехи – це закриті організації ремісників, утворені на основі взаємодопомоги та опіки для підтримки своїх професійних інтересів. Цехи з'явилися в середні віки в результаті масової урбанізації, яку Західна Європа пережила в XI-XIV ст.⁵⁷ У правобережних українських містах досить довгий час існувала цехова організація, встановлена за часів Речі Посполитої з статутами, зібраннями, знаменами тощо. Наприклад цехові громади Волині зберегли традиції цехових

---

⁵⁴ Шандра В. Міщанські органи станового самоврядування в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ, 2016. С. 75

⁵⁵ Мартинчук С. Промисловий розвиток Волинської губернії наприкінці XVIII - на початку XX ст... С. 89

⁵⁶ Прищепа О. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Рівне, 2010. С. 110

⁵⁷ Цехи. Енциклопедія історії України: Т. 10. Т – Я. Київ, 2013. С. 473.

братств, що свого часу були центрами церковно – адміністративних одиниць. Такими були цехові братства містечка Степані, яких на кінець XIX ст. налічувалося 19. Вони мали шевський та гарбарський цехи, які вважались найстаршими, адже були засновані ще в 1635 році.⁵⁸

Цехові організації відігравали важливу роль в економіці міст: встановлювали стабільні ціни на свої товари і послуги; захищали інтереси членів цеху в міських органах влади; встановлювали монополію у відповідному секторі виробництва в місті; встановлювали і слідкували за стандартами якості товарів та послуг.⁵⁹ Наприклад, 278 ремісників Овруча Волинської губернії об'єдналися у 9 цехів за такими спеціальностями: 1) ювеліри; 2) столяри, тесляри, різьбярі, стельмашники; 3) кравці, шевці, ткачі; 4) чоботарі, шорники; 5) гончарі, черепичники, цеглярі; 6) слюсарі, ковалі; 7) пекарі; 8) м'ясники; 9) броварі. У Брусиліві 112 шевців, 39 кравців, 32 кушніри, 10 шапошників, 8 ткачів створили 5 спеціалізованих цехів. У Коростені працювало цехове об'єднання з виготовлення та ремонту сільськогосподарського реманенту; в Коростишеві – інкрустаційної обробки дорогоцінних металів.⁶⁰

На теренах губернії діяло і ремісниче законодавство Російської імперії. Основними нормативно – правовими актами були: «Статут цехів» 1799р., «Ремісниче положення» яке входило до «Грамоти на права та вигоди містам». Так, за законодавством, створити цех дозволялось лише тоді, коли в місті було п'ять майстрів однієї спеціальності, а ініціатива мала належати міському магістрату чи ратуші.⁶¹ Дані правові акти зазначали, що цехові ремісники належали до однієї з шести соціальних груп міського населення, а до цеху могла записатися особа, що належала до міщанського стану.⁶² До цехів входили майстри, підмайстри та учні. У разі якщо людина не мала звання «майстра», то

⁵⁸ Шандра В. Вказ. праця. С. 21-22

⁵⁹ Цехи. Енциклопедія історії України: Т. 10. Київ, 2013. С. 473.

⁶⁰ Романюк Н. Сільські підприємці і підприємство: 1861- 1914 р. (За матеріалами Київської, Подільської і Волинської губерній). Житомир, 2012. С.88

⁶¹ Законы о цеховом устройстве. Свод законов Российской империи. Санкт - Петербург, 1832. Т.11. С. 1 235-1 236

⁶² Мартинчук С. Промисловий розвиток Волинської губернії наприкінці XVIII - на початку XX ст ... С. 75

їй заборонялось мати підмайстрів і виробляти продукцію на продаж. Винятком було лише задоволення власних потреб.⁶³

Для того щоб стати майстром потрібно було як мінімум 3 роки побути у статусі підмайстра, успішно пройти випробування на знання своєї справи при ремісничій управі і мати змогу облаштувати майстерню, де міг розміститися хоча би один підмайстер. Поділ ремісників на учнів, підмайстрів і майстрів вимагав, щоб майстер мав свідоцтво про своє звання від цехової управи або від ремісничої школи. Підмайстер – це ремісник, що добре знає своє ремесло, і для його вдосконалення «повинен бути у цьому ремеслі щонайменше три роки», а також він мав допомагати майстру у навчанні учнів. Для того, щоб отримати звання майстра він мав подати «пробну роботу» цеховій управі для визнання своєї майстерності. Термін навчання ремеслу був законодавчо визначений – «не довше п'яти і не менше трьох років». Після завершення навчання учень отримував від майстра «письмове свідоцтво, яке він заслужив за повагу, слухняність, вірність, майстерність, старанність та гарну поведінку».⁶⁴

Збережена документація житомирського шевського цеху, дає змогу побачити порядок цехового навчання. Так, даним ремеслом мали змогу займатися лише чоловіки. У їхньому використанні були такі інструменти: колодки, шила, молотки, ножиці тощо. Необхідними матеріалами були кілки, дратва, смола, віск, цвяхи, дошки для розкрою шкіри і багато іншого. В залежності від складності виробничих операцій при виготовленні певних видів продукції, навчання ремеслу тривало від 2,5 – 5 років. По завершенню навчання, майстер видавав для учня свідоцтво підмайстра. У разі здійснення учнем порушення цехових правил, він міг бути позбавлений можливості в отриманні свідоцтва. Переважна кількість учнів були житомирськими міщанами, але серед них були і вихідці з

---

⁶³ Дементьев Е. Цехи в России. Энциклопедический словарь. Санкт-Петербург, 1902. Т.25. С. 134

⁶⁴ Карліна О. Цехова організація ремесла в містах і містечках Волинської губернії в першій половині XIX ст. *Старий Луцьк*. Вип. 11. Луцьк, 2015. С. 207-209.

навколишніх сіл та інших міст. Щоб зрозуміти наскільки була популярною професія шевця на ринку праці Житомира та навколишніх містечок, наведемо таку інформацію: за 1878–1879 рр. її опанувало близько 180 осіб.⁶⁵

Що до членів цеху, то їх список затверджував ремісничий голова. Наприклад у 1878 році в Житомирі були складені списки для таких цехів: бондарського, кравецького, шевського, кушнірського, малярського, пекарського, токарського, ковальського, ватників, столярно – стельмаського, ювелірного цеху та палітурного.⁶⁶

Управління цехами, згідно законодавству, належало загальноміській ремісничій управі, до складу якої входили ремісничий голова та старшини міських цехів.⁶⁷ Ремісничим головою могла стати особа з числа майстрів, статусом роботи 5 років та вмінням писати та читати. У їхню компетенцію входило вирішення спірних питань між членами цеху, накладання штрафу, у разі порушення, та дотримання вимог щодо якості виробів.⁶⁸

У другій половині XIX ст. у зв'язку з розширенням соціальної бази цехових ремесел відбувається посилення контрольно – організаційних функцій ремісничої управи. Наприклад, в 1892 році реміснича управа в Житомирі видала 67 свідоцтв на право займатися 17 видами ремісничих професій. Найбільше свідоцтв отримали кравці (19), столярі (7), шевці (5), механіки (5), бляхарі та годинникарі (по 4); по 2 свідоцтва – галантерейники, палітурники, ковалі, токарі, ювеліри, слюсарі; по одному – цирульник, мебляр, різник, стельмах, пекар-кондитер. У 1900 році управа видала таких свідоцтв майже утричі більше – аж 172.⁶⁹ Існували випадки коли ремісники працювали без свідоцтв, та виготовляли неякісну продукцію. Іноді через ремісничу управу

---

⁶⁵ Клименко П. Цехи на Україні. Київ, 1929. Т.1. С.56-60.

⁶⁶ Мартинчук С. Промисловий розвиток Волинської губернії наприкінці XVIII - на початку XX ст ... С.92-93

⁶⁷ Михайлик О. Розвиток ремісничого та кустарного виробництва в Правобережній Україні на початку XIX ст. *Золоті литаври*. 2002. Т.5. С. 52.

⁶⁸ Законы о цеховом управлении. Свод законов Российской империи. Санкт - Петербург, 1832. Т.11. С. 1 236-1 241.

⁶⁹ Там само. С. 101

цехові майстри намагалися завадити роботі позацехових ремісників.⁷⁰ Очевидно, що приналежність виробника до одного із місцевих цехів була обов'язковою умовою для легального заняття виробничою діяльністю.

Ремісниче законодавство також регламентувало діяльність євреїв-ремісників. Згідно з «Положенням про євреїв», від 1804 року їм надавалось право займатися ремісничою діяльністю в межах смуги осілости.⁷¹ У 1895 році на території Волинської губернії кількість ремісників – християн складала 51,96%, а євреїв – 48,04 %. Що до їх кількості в містах і повітах, то ремісники – християни в містах сягали 30,78 %, а в повітах 58, 04%; ремісники – євреї в містах 69, 22%, а в повітах 41, 96%. В загальному по відношенню до загальної кількості населення губернії ремісники складали 2,4 %⁷².

Досить чіткий поділ ремісничих цехів на християнські та єврейські був у Кременці. Перепис 1897 року зазначає, що ремісники – християни були об'єднані в 10 цехів, а ремісники – євреї в 5. Обидві громади мали два цехи кравецький та шевський, але кількість ремісників у них була різною. Якщо в євреїв найбільше було кравців і всього троє шевців, то у християн ситуація складалась навпаки, що свідчить про відсутність конкуренції між цехами. Примітно, що за наявності кількох десятків шевців-християн у них був відсутній цех кушнірів. Шевці, очевидно, отримували матеріали, необхідні для їх роботи у кушнірів-євреїв. Привертає увагу й поділ між двома громадами міста спеціальностей, пов'язаних з обробкою металів: ремісники-християни займались ковальською та слюсарною роботою, а ремісники-євреї – виготовляли вироби з міді та срібла.⁷³ Роздільно були організовані ремісничі цехи християн та юдеїв у Ковелі.

Ремісничій діяльності надавало перевагу німецьке та чеське населення, що проживало на Волині. Я. Вацулік досліджуючи чеські поселення на Волині

---

⁷⁰ Задорожнюк А. Виробнича діяльність Кам'янецьких ремісників наприкінці XVIII- на початку XX ст. Київ, 2005. С. 52-61.

⁷¹ Зомбарт В. Евреи и хозяйственная жизнь. Київ, 2003. С. 47.

⁷² Обзор Волынской губернии за 1895 год. Житомир, 1896. С. 11-12

⁷³ Карліна О. Цехова організація ремесла в містах і містечках Волинської губернії в першій половині XIX ст... С. 207-208

наголошував, що чехи були відомі своєю професійністю та майстерністю, а їхні вироби конкурували з промисловими. Вони займались виготовленням ковальських, теслярських, бондарських, шевських, пекарських та кравецьких виробів.⁷⁴ Що до німців, то відомо про кваліфікованих ремісників слюсарно – механічної майстерні в Новоград – Волинському. Вони виготовляли двигуни для млинів, що мали попит як в імперії, так і поза її межами. Також славилися своєю майстерністю брати Корт з Фасової Рудні. Поширене ремісничє виробництво було і серед поляків. Переважно це було виготовлення виробів з шкіри, сукна та ковальський і гончарний промисли.⁷⁵

Як вже зазначалось, першість за кількістю ремісників мав Житомир відповідно і кількість цехів була не меншою. На 1878 рік у місті налічувалося 15 цехів. За чисельністю майстрів найбільшими були різницький, пекарський, кравецький, шевський, столярно - стельмаський. Попит на продукцію вищевказаних цехів був найвищим, це і обумовило чисельність працівників у них. Токарський і сідлярський цехи були найменш чисельними.⁷⁶

Одним з найчисельніших був кравецький цех, до складу якого у 1856 році входило 215 майстрів, серед яких були 26 жінок - майстринь. У 1878-1879 роках в місті працювало 98 підмайстрів та 51 підмайстринь, або модисток, як тоді їх називали. Увагу привертає релігійний склад кравців: усі майстри (чоловіки і жінки) були християнами, а серед підмайстрів 87 – євреями і лише 11– християнами. Також чисельним був столярно-стельмаський цех, який налічував 138 осіб (41 християн та 97 євреїв). Підмайстрів у цьому цеху налічувалось 150 осіб, всі вони були християнами. На початку 1880-х років найчисельнішим цехом у Житомирі був шевський цех: 144 майстри-християни та 193 майстри-євреї.⁷⁷

В 1900 році міністерство внутрішніх справ прийняло рішення про ліквідацію цехів. Були і противники щодо даного рішення і в березні того ж

---

⁷⁴ Прищеп О. Вказ. праця. С.92

⁷⁵ Буравський О. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Житомир, 2004. С. 92

⁷⁶ Мартинчук С. Промисловий розвиток Волинської губернії наприкінці XVIII - на початку XX ст... С. 98 - 99

⁷⁷ Там само

року в Петербурзі відбувся I Всеросійський з'їзд по ремісничій промисловості. Не зважаючи на те, що більшість делегатів виступили за збереження цехів, рішення міністерства було непохитним. Відбувалося це поетапно і на теренах Волинської губернії цехи були скасовані в 1902 році. Але не зважаючи на це, ремісниче виробництво продовжувало функціонувати.⁷⁸ За даними зібраними поліцією, загальна кількість ремісників в губернії на 1910 р. сягала 104367 осіб. В це число входять як і майстри так робітники та учні. В містах ремісників нараховувалось 25407 осіб, а в повітах 78960 осіб.⁷⁹

На 1911 рік у краї налічувалося 112 тис. ремісників, 70% були мешканцями сіл. Через заходи влади щодо проникнення капіталістичних відносин у всі сфери життя, більшість ремісників не витримали конкуренції і перетворилися на найманих робітників, а у гончарстві та деревообробній промисловості їхню продукцію витіснили промислові товари.⁸⁰

Важливу роль у розвитку ремісничого виробництва відіграли заклади професійно-технічної освіти. З соціально-економічними змінами постає проблема в бракові кваліфікованих робочих кадрів, що зумовлює розвиток та поширення ремісничої освіти. В 1888 році було прийнято «Основні положення про промислові училища (нижчі технічні, середні технічні, загальні промислові училища, ремісничі училища). Цей документ був основним нормативно – правовим актом, який регламентував створення та діяльність ремісничих навчальних закладів. Згідно з даним законом відбувався поділ на три групи всіх професійно-технічних навчальних закладів: для підготовки робітників у сфері сільського господарства, індустріальних робітників та ремісників.⁸¹

Відомими ремісничими навчальними закладами у Волинській губернії в досліджуваний період є Рівненська реміснича школа, Житомирська ремісниче училище, та приватні навчальні заклади в Острозі, Радзівілові та Ковелі. Також

---

⁷⁸ Задорожнюк А. Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст. Київ, 2008. С.149.

⁷⁹ Памятна книжка Вольнской губернии на 1910 г. Житомир, 1911. С. 159 .

⁸⁰ Цецик Я. Особливості соціально-економічного розвитку Волині наприкінці XIX- на початку XX ст... С. 82-83

⁸¹ Ніколаєва Т. Роль підприємців України в розвитку професійної освіти (остання третина XIX – поч. XX ст.). *Український історичний журнал*. 2005. № 1. С. 83

існувала розгалужена мережа ремісничих навчальних закладів заснованих єврейською громадою, в межах смуги осілості.⁸²

Висновок до підрозділу 1.2. Отже, в другій половині XIX – на початку XX ст. продовжує функціонувати реміснице виробництво адже промисловість не могла задовольнити потреби всіх верств населення, а також воно було джерелом для засобів існування. Також на теренах губернії до початку XX ст. важливими виробниками продукції масового вжитку лишаються цехи. Вони продовжували бути форпостом, котрий об'єднував представників різних національностей та релігій і захищав їхні інтереси. Найбільш актуальними ремеслами, у досліджуваний період, були ті, що виготовляли предмети одягу та взуття. Окрім того, цехи окрім економічної ролі виконували функцію професійного навчання та виховання молоді, а також осередком збереження та нагромадження знань. Згодом, набуває великого значення професійна освіта.

Висновки до першого розділу

Отже, у пореформений період на теренах Волинської губернії спостерігається пошкваллення у розвитку промисловості. Губернія мала усі умови, щоб забезпечити її стабільний розвиток, а саме: географічне розташування, природний потенціал, соціально-економічні умови, а також правове регулювання. Наприклад, річкова система губернії забезпечувала транспортну комунікацію, запаси корисних копалин зумовлювали появу і функціонування певних підприємств, а соціально-економічні умови визначали, хто має право та можливості на створення промислових закладів на теренах губернії. Тим не менш, край надалі лишається аграрним, і переважна більшість промислових підприємств спеціалізується на переробці сільськогосподарської сировини, а решта дрібних функціонує для забезпечення потреб місцевого населення. Таким чином певний вплив на піднесення і спад промислового виробництва здійснювала сільськогосподарська діяльність краю.

---

⁸² Пилипенко О. Система освіти в Україні на рубежі XIX-XX ст. *Київська старовина*. 2004. № 6. С. 33

Провідні позиції у промисловості Волинської губернії займала цукрова та винокурна промисловості, на що впливала наявність дешевої сировини та робочої сили. Їхні заводи та фабрики використовували передові машини та технології, що дало поштовх до збільшення обсягів виробництва. Частина продукції підприємств збувалась на місцевих ринках в імперії, але більшість (особливо якісне сукно та папір) експортували до країн Європи.

У 80-х роках XIX ст. на теренах Волинської губернії виникають перші акціонерні товариства, які в результаті здійснюють позитивний вплив на фабрично – заводську промисловість. Вони забезпечували зв'язок Волинської губернії з іноземним капіталом та компенсували нестачу вільних коштів у підприємців. Поява та поширення акціонерних товариств як в губернії, так по всій імперії була зумовлена низькими цінами на землю та мінімальною заробітною платою робітників, дешевизною сировини, та нестачею інвестиційного капіталу.

Окрім промисловості, важливою складовою економічного розвитку губернії лишалось ремісниче виробництво. Через неспроможність промисловості задовольнити потреби усіх верств населення, воно довгий час утримувало провідні позиції, особливо у віддалених районах губернії. У другій половині XIX – на початку XX ст. на теренах Волині ремесло було представлено трьома формами: дрібне виробництво на ринок, дрібне виробництво на замовлення і хатнє ремесло. Разом з тим, до 1902 року в губернії діють цехові об'єднання ремісників, чия діяльність регламентувалась прийнятим ще у XVIII ст. законодавством. Цехи й надалі виконували свої основні функції: захищали інтереси членів цеху, контролювали ціни на товари та послуги, слідкували за стандартами якості і встановлювали монополію на певний сектор виробництва у місті. До початку XX ст. вони були важливими виробниками продукції масового вжитку, особливо одягу та взуття. Представники одного ремесла організовували цехи і спрямовували свою діяльність на задоволення певних потреб населення.

Ремісничі цехи в другій половині XIX ст. беруть на себе не лише економічні функції, але і освітні – професійного навчання та виховання молоді. Оскільки професійна підготовка набуває великого значення, це зумовлює відкриття ряду навчальних закладів, більшість з яких діяла за рахунок коштів єврейської громади.

Розділ 2. Стан сільського та лісового господарства

2.1. Землеробство у Волинській губернії

В середині XIX ст. гостро постала проблема існування панщинно-кріпосницької системи, яка стала гальмом економічного розвитку. Протягом 5 років в Російській імперії тривала підготовка реформ, а в лютому 1861 року були видані головні положення. На Правобережжя України, а саме на Київську, Волинську та Подільську губернії, поширювалося «Окреме місцеве положення». Основні питання, які вирішували видані постанови стосувалися ліквідації особистої залежності селян від землевласників і надання їм прав; наділення селян землею і визначення повинностей за неї; викупу селянських наділів. Таким чином, відбувається скасування кріпацтва і селяни отримують право на володіння майна, торгівлю, займатися підприємництвом, вступати в гільдії та цехи. Але не зважаючи на це, вони мали обмеження які лишали їх найнижчим станом, як і раніше. В імперії запроваджується система органів селянського управління яка діє до 1874 р. через інститут мирових посередників із дворян, повітові мирові з'їзди, потім до 1889 р. через губернські в селянських справах «присутствія», а з 1889 р. нагляд за селянами здійснювали земські начальники.⁸³

Не зважаючи на те, що у більшості губерній, особливо південних, відбувався розвиток промисловості, Волинська губернія лишалася й надалі аграрним краєм, а більшість наявних промислових підприємств спеціалізувалося на переробці сільськогосподарської продукції. Також за даними першого всеросійського перепису населення 1897 року, більшість

---

⁸³ Лановик Б. Вказ. праця. С. 525-526.

населення губернії проживало в селах і було зайняте в сільському господарстві. Наприклад, у 1897 році у Волинській губернії проживало 2 980 тис. осіб з них у промисловості було зайнято лише 21 тис. осіб, а це менш ніж 1% населення, в той час, як селян було 2 241 тис. осіб.⁸⁴

В результаті проведеної реформи, поміщики зосереджували у своїх руках великі земельні наділи, а селяни, не маючи фінансової можливості викупити землю, за її користування платили оброк чи відбували панщину. Для кожної місцевості існували різні розміри як оброку, так і панщини. Наприклад, за користування земельним наділом, потрібно було відпрацювати 40 днів чоловікам та 30 жінкам, а оброк складав 5 крб. 10 коп. за десятину. Якщо селянин мав можливість викупити земельну ділянку, то її розміри були 1,9 - 2,3 десятини на одну особу.

Загалом, з 48,1 млн га земельного фонду, селяни з дев'яти українських губерній отримали 21,9 млн га землі, а це 45,7%, поміщики в своїх руках зосередили 22,5 млн га – 46,6% , церква та держава мала 3,7 млн га – 7,7%. Зрозуміло, що землевласники враховуючу власну вигоду, селянам надавали найгіршу землю. Ліси, пасовища, сіножаті до 1886 року були у спільному користуванні, а після сенатського указу майже повністю були у власності землевласників.⁸⁵ Окрім цього, наявність общинного землеволодіння гальмувало розвиток аграрного сектора, адже громада надаючи земельний наділ, часто зустрічалась з сутичками між її членами, що зумовлювало частий переділ землі. За скасування общинного землеволодіння згодом взявся П. Столипін в рамках реформ 1906 – 1914 років. Та не зважаючи на всі наявні складності, в українське село проникають капіталістичні відносини, а селянські і поміщицькі господарства починають орієнтуватися на ринок.

Через наявність сприятливого клімату та ґрунту, на теренах Волинської губернії інтенсивно розвивалося землеробство. Так, ґрунти губернії були

---

⁸⁴ Цецик Я. Аграрні відносини на Волині (кінець XIX – початок XX ст.). *Сторінки історії : збірник наукових праць*. 2013. Вип. 35. С. 73.

⁸⁵ Лановик Б. Вказ. праця. С. 530

переважно глинисті та піщані, частина території мала суглинки та супіски, на Поліссі – болотисті та піщані, а на півдні зустрічаються чорноземи. Характерною рисою було і те, що тут не спостерігалось різких переходів від однієї пори року до іншої, температурні умови були життєдайними для росту рослин, процеси їх росту відбувалися поступово і сільськогосподарські роботи розподілялися порівняно рівномірно. Робочий період становив у середньому близько 240 днів, що задовольняло умови вирощування багатьох сільськогосподарських культур. Загальна кількість опадів була достатньою для вирощування різних культур.⁸⁶ Так, з хлібних зернових культур сіяли жито та овес, зі злакових – ячмінь та просо, також сіяли гречку та горох. З городини поширеною була картопля, капуста, буряк, редька, цибуля та часник. Окрім цього садили тютюн та хміль.

Про переважання землеробства у сільському господарстві та його роль у розвитку підприємництва свідчить статистика вантажних перевезень за 1905-1909 років. На долю вантажів землеробства припадало 83,1 млн руб. або 58,3%, тваринництва – 37,2 млн руб. або 26,2%, лісівництва – 18,2 млн руб. або 12,8%, інших галузей сільського господарства – 3,9 млн руб. або 2,7%.⁸⁷

Орні землі у великих приватновласницьких маєтках здебільшого оброблялася залізними плугами, сапаторами і боронами, а в дрібних селянських господарствах, поля оброблялися дерев'яними плугами з залізними наконечниками. Проте в останні роки і в них починають застосовуватися залізний плуг та інші удосконалення землеробських знарядь, хоча поширення таких знарядь відбувається досить повільно. Збір хлібів здійснювався серпами та косами, жнивні та сінокосні машини були тільки у великих володіннях; молотьба в поміщицьких володіннях проводилася молотарками, а в селянських господарствах і в дрібних землевласників ціпами. В останні роки, деякі більш заможні селяни купували молотарки з кінним приводом і ними обмолочували

---

⁸⁶ Романюк Н. Сільські підприємці і підприємство: 1861- 1914 р... С. 110-111

⁸⁷ Там само. С. 112

хліб, а за невелику плату і для свої сусідів.⁸⁸

На поширення вдосконалених знарядь праці та сільськогосподарських машин вплинуло створення союзів землевласників, котрі спрямовували свою діяльність на підвищення рівня сільськогосподарського виробництва, організацію лекцій та виставок з останніми досягненнями у сільському господарстві тощо. Так, у 1906 р. 80 польських та 40 російських землевласників на чолі з князем Р. Сангушком заснували такий союз у Житомирі, який в червні 1907 р. нараховував 4420 членів. Подібні товариства виникали і в інших повітах на Волині.⁸⁹

Одними з найбільш прибуткових сільськогосподарських культур були зернові, картопля, цукрові буряки та хміль, адже вони виступали у якості сировини для більшості переробних підприємств. Що до урожайності, то жодна сільськогосподарська культура не мала стабільності. Наприклад, 1899 р. у Волинській губернії зернових було зібрано менше, ніж 1898 р. Це спричинили погодні умови: град пошкодив посіви зернових у низці повітів.⁹⁰

Провідною галуззю землеробства на Волині, було вирощування зернових. Якщо взяти структуру площі посівів України в 1913 році, то дані свідчать, що зернові культури займали 90,5%, технічних – 3,5%, овочевих та картоплі – 3,6%, кормових – 2,1%, інших – 0,3%. Великі площі зернових культур, були пов'язані з тим, що хліб був головним продуктом харчування, як для жителів села, так і міста.⁹¹ В тому ж році ярими культурами було засіяно 968,118 десятин, що складало близько 52% загальної посівної площі. Таким чином, найбільше було посіяно вівса – 410,194 дес., ячменю – 174,620, гречки -115,400, гороху – 42,225. Менші площі були засіяні просом, ярим житом та пшеницею, бобовими та сочевицею. До того ж, у селянських господарствах вирощувалося більше жита, ніж у поміщицьких, адже середній урожай з 1 дес. становив у

---

⁸⁸ Обзор Волинской губернии за 1913 год... С. 12

⁸⁹ Власюк І. Розвиток поміщицьких господарств Волинської губернії (1900-1917 р.р). *Сторінки історії : збірник наукових праць*. 2010. Вип. 30. С. 64

⁹⁰ Цецик Я. Аграрні відносини на Волині (кінець ХІХ – початок ХХ ст.)...С. 73

⁹¹ Там само. С. 225

поміщицьких господарствах 56,7 пуди жита і 67,2 пшениці, у селянських — 57,6 жита і 72,5 пшениці.⁹² Якщо розглядати площу посівів за повітами, то першість належала Житомирському, Новоград–Волинському, Овруцькому, Володимир–Волинському та Луцькому.⁹³

Що до озимих хлібів, за даними 1912 року, населення губернії приступало до посіву зазвичай в серпні – жовтні, на що впливали погодні умови. Площа посіву в даному році займала 884 298 дес., що складало майже 48% загальної посівної площі губернії. За повітами найбільше площі було засіяно в Житомирському, Новоград–Волинському, Володимир–Волинському, Дубенському та Луцькому повітах. Через непридатний ґрунт найменше було засіяно в Овруцькому та Ковельському повітах. Також господарі часто помічали, що озимі зернові посіяні на низинах, не дають такого білого та чистого зерна, як на піднятій місцевості. Загалом у звітному році було зібрано 34 141 187 пуд. жита та 18 985 100 пуд. пшениці. Окрім жита та пшениці в Житомирському, Ізяславському, Рівненському та Старокостянтинівському повітах сіяли ячмінь.⁹⁴ На Волині зерно було одним з головних товарів експорту як в межах губернії, так і за кордон. Середньорічний експорт зернових культур становив близько 284 млн пудів, з яких 173, 4 млн вивозилося до країн Західної, Центральної та Південної Європи і Близького Сходу.⁹⁵ Ціни на зернові складали в середньому: 4 р. 62 коп. за четверть пшениці, 4 р. 99 коп. за ячмінь, 3 р. 63 коп. за четверть вівса.

На думку господарів губернії, однією з найбільш невибагливих рослин була гречка. Навіть зазначалося, що на родючих полях вона дає менше урожаю, ніж на неродючих, тому вона була досить поширена на Поліссі. Сіяти її розпочинали з середини травня і до кінця червня.⁹⁶

Через сприятливі умови, у восьми повітах Волинської губернії

---

⁹² Цецик Я. Аграрні відносини на Волині (кінець XIX – початок XX ст.)...С. 77.

⁹³ Обзор Волынской губернии за 1913 год...С. 16 – 17.

⁹⁴ Обзор Волынской губернии за 1913 год... С. 12-15.

⁹⁵ Цецик Я. Економіка Волині наприкінці XIX – на початку XX ст... С. 140

⁹⁶ Военно-статистическое обозрение Волынской губернии...С. 250

вирощували цукрові буряки. Це було вигідно як для місцевого населення, яке отримувало робочі місця на цукрових заводах, вищу середньої заробітну плату, а також для тих, хто займався перевезенням як сировини, так і готової продукції. Звичайно, більше вигоди отримували власники цукрових підприємств, котрі також були зацікавлені у розширенні посівних площ. Надаючи грошові аванси та кредити, вони заохочували селян до посіву цукрових буряків. Отримуючи позики селяни мали можливість зміцнити матеріальну базу свого господарства, раціоналізувати та інтенсифікувати заняття рільництвом.⁹⁷ В «Обзоре Волынской губернии за 1885 год» зазначається, що у звітному році одним з головних джерел фінансових надходжень землеробів є цукровий буряк. За відомостями Акцизного управління, для задоволення потреб цукрових заводів, у звітному році, було засіяно буряків: заводчиками – 6 457 десят. і сторонніми плантаторами – 6 351 десят., всього – 12 808 десят. Також відомості свідчать, що посів буряків відбувався в 7 повітах, а саме: Житомирському, Новоград–Волинському, Старокостянтинівському, Заславському, Рівненському, Острозькому і Дубенському.⁹⁸

Не зважаючи на великі посіви буряку, він є досить делікатною рослиною яка потребує чорнозему або суглинку, а для швидкого росту - достатньо вологості та тепла. Як зазначається в «Огляді Волинської губернії за 1912 рік», обробіток полів під цукровий буряк потребує глибшої оранки, ретельного очищення від бур'янів, раціонального внесення добрив, покращання технології рільництва. Внаслідок цього наступні врожаї на таких добре підготовлених полях, за умови дотримання сівозміни, у більшості випадків – цілком забезпечені.⁹⁹

Переважно для забезпечення власних потреб селяни вирощували городину – картоплю, капусту, боби, цибулю, моркву тощо. Наприклад, у 1913

---

⁹⁷ Романюк Н. Сільські підприємці і підприємство: 1861- 1914 р ... С. 114

⁹⁸ Обзор Волынской губернии за 1885 год...С. 4

⁹⁹ Романюк Н. Сільські підприємці і підприємство: 1861- 1914 р ... С. 114

році під картоплю було засаджено 153 319 десятин землі, що складало близько 8% загальної посівної площі. Основна маса картоплі йшла на харчування населення та на корм для худоби, а близько 21% використовувалося як посівний матеріал. Також певний відсоток картоплі йшов як сировина для гуральництва та виробництва крохмалю. Менш поширеною була картопля в південних повітах губернії (Старокостянтинівському, Полонському та Ізяславському), адже вона займала трохи більше 2% всіх посівів, тоді як в інших повітах вона складала 6%.¹⁰⁰

Серед технічних культур у досліджуваний період певне місце займали посіви льону. Переважно культивували олійний льон – кудряш. Якщо розглядати Правобережну Україну, то серед трьох губерній, Волинська мала найбільші посіви, хоча в загальному він був не дуже поширеною культурою. Порівняно з іншими регіонами, посіви льону на Правобережжі були незначними, поступаючись у 1900 р., наприклад, Лівобережжю у 5 разів, Степу – у майже 9,5 разів.¹⁰¹ За спостереженням місцевих мешканців губернії, льон в більшій мірі вирощували старообрядці, котрі переселилися з внутрішніх губерній. За даними 1913 року в губернії було посіяно 11 771 дес. льону. За повітами, найбільшу кількість було засіяно в Володимир-Волинському, Житомирському, Новоград-Волинському, Рівненському та Луцькому.¹⁰²

Крім льону, у великих розмірах культивувалися інші олійні культури, зокрема, ріпак, свиріпа, рижій, соняшник і мак. Посіви олійних культур особливо швидко почали зростати у роки сільськогосподарської кризи 1880-х рр., коли різко впали ціни на хліб. Аналогічна ситуація наприкінці XIX – на початку XX ст. спостерігалася й щодо посівів конопель. З 1881 по 1913 рр. площі посівів конопель зросли з 17 до 24 тис. дес. Проте, їх ріст спостерігався

---

¹⁰⁰ Матеріали по административно - територіальному делению Волынской губернии... С. 10

¹⁰¹ Ярославська Л. Вирощування технічних культур у структурі сільськогосподарського виробництва Правобережної України в кінці XIX–на початку XX ст. *Український історичний збірник*. 2010. Вип. 13, ч. 1. С. 148

¹⁰² Обзор Волынской губернии за 1913 год...С. 19

лише до 1905 р., після чого відбувається їх постійне скорочення.¹⁰³ З вирощеного льону та конопель, у період вільний від землеробства, селяни займались домашнім виробництвом тканини для власних потреб. Майже в кожному сільському будинку стояли верстата для вироблення рядна, мішковини або грубого полотна.

Значну роль як в сільському господарстві, так і в промисловості Волинської губернії відігравало хмелярство. У 1900 р. під плантаціями хмелю у Російській імперії знаходилося 5 500 дес. землі, в тому числі на Волині 2 200 дес. Як вже згадувалось в першому розділі, розвиток хмелярства на Волині пов'язаний з чехами, що емігрували з Богемії у 80-х роках ХІХ ст.¹⁰⁴ У 1903 р. під хмелем було зайнято 2600 гектарів земельної площі, а в 1914 р. вже близько 6600 гектарів. Найбільшого розвитку хмелярство досягло в Дубенському, Житомирському, Рівненському, Луцькому, Володимир-Волинському, Острозькому, Кременецькому, Ковельському, Заславському і Овруцькому повітах. Вирощений хміль постачався на пивоварні та експортувався на світовий ринок. Наприклад, хміль з Дубенського повіту закупляли англійські пивоварні фірми. Значний попит на волинський хміль за кордоном, був зумовлений тим, що він був якісний і вартість виробництва одного центнера становила 18–25 руб. за врожайності з одного гектара 10–12 центнерів, коли в Німеччині, Австрії, Франції й Англії хміль діставався виробникам у 1,5–2 рази дорожче.¹⁰⁵ За 50 років культивування хмелю на теренах Волинської губернії, з'являється декілька відомих хмелярів наприклад, Генін М., Зівал Г. та Смешніков.¹⁰⁶

В малих масштабах на теренах Волинської губернії вирощували тютюн. Оскільки землі на Волині не були придатні для тютюну, і він не міг конкурувати з тим, що привозили з інших губерній, то площа посіву складала

---

¹⁰³ Ярославська Л. Вирощування технічних культур у структурі сільськогосподарського виробництва Правобережної України в кінці ХІХ–на початку ХХ ст ...С.148

¹⁰⁴ Мартинчук С. Розвиток сільського господарства на Волині на початку ХХ століття. *Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи*. 2018. С. 38

¹⁰⁵ Реєнт О. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861-1914 р.р). Київ, 2011. С. 349

¹⁰⁶ Там само. С. 160

352 дес.¹⁰⁷ Тут вирощували вищі турецькі сорти, та нижчі – махорка, швіцент, бакун, а за повітами першість у вирощуванні посідали Дубенський та Кременецький.¹⁰⁸

Важливе місце в питанні землеробства у Волинській губернії займали євреї. Адже російський уряд ще на початку ХІХ ст. намагався залучити єврейське населення до землеробства. Таким чином, 13 квітня 1835 року було видано закон, головна мета якого полягала у залученні євреїв до землеробської праці. З них списувались попередні податкові борги, звільняли від податків та рекрутської повинності на 25 років.¹⁰⁹ Землеробство стало основним заняттям для євреїв котрі мешкали в колоніях Дубенського, Рівненського та Луцького повітів. За переписом 1897 року євреї склали 13,2% від загальної кількості населення, з них 0,5% були землеробами та мали у володінні 3 853 дес. землі.¹¹⁰ Таким чином, спроби держави перетворити євреїв на землеробів не мали успіху, адже земля їх цікавила як нерухомість та предмет капіталовкладення, а колонії, де вони проживали, проіснували до 1917 року.¹¹¹

Волинська губернія завдяки м'якому клімату, природними водосховищами та якісному ґрунту, особливо в південній частині не мала неврожайних років. Безсумнівно, ступінь продуктивності, як землеробської губернії, значно підвищився, якби сільське господарство на шляху свого розвитку не зустрічало чинників які його гальмували. Таким чинником була наявність сервітути селян в поміщицьких землеволодіннях, роздробленість селянських наділів та низький рівень сільськогосподарських знань. Для покращення ситуації в 1912 році на земські кошти в Головному управлінні землевпорядкування та землеробства працювало: 58 агрономів, 44 агрономічних старост, 2 спеціалісти по тваринництву, 8 інструкторів молочної

---

¹⁰⁷ Обзор Волынской губернии за 1913 год...С.22

¹⁰⁸ Реєнт О. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861-1914 р.р)... С. 58

¹⁰⁹ Криськов А. Експеримент, що тривав століття (Єврейські землеробські колонії в губерніях Правобережної України у ХІХ ст.) 2017. Вип. 3, Ч. 1. С. 301

¹¹⁰ Романюк Н. Сільські підприємці і підприємство: 1861- 1914 р ... С. 176.

¹¹¹ Лутай М. До історії єврейських поселень в Україні і на Волині. *Етносоціальні процеси на Правобережній Україні: минуле і сучасне*. Житомир, 1998. С. 5

справи, 1 спеціаліст і 8 інструкторів по садівництву, 3 інструктори по бджільництву і т.д.¹¹²

Агрономи та спеціалісти проводили різні навчально–просвітні заходи, створювалися пункти для оренди сільськогосподарських машин, де селяни за невелику плату могли користуватися найновішими машинами та устаткуванням. На жаль, через тривалу організацію, більшість таких пунктів запрацювала лише в 1914 році.¹¹³

Висновок до підрозділу 2.1. Отже, в другій половині XIX – на початку XX століття, на теренах Волинської губернії після реформ 60-х років відбуваються економічні зміни. Не зважаючи на стрімкий розвиток промисловості, губернія й надалі лишалася аграрним краєм, а більшість наявних підприємств спеціалізується на переробці сільськогосподарської продукції. За даними першого всеросійського перепису населення 1897 року, переважна більшість населення губернії проживає в селах, та займається сільським господарством.

Через наявність сприятливих умов в губернії інтенсивно розвивалося землеробство. Так, з хлібних зернових культур сіяли жито та овес, зі злакових - ячмінь та просо, також сіяли гречку та горох. З городини поширеною була картопля, капуста, буряк, редька, цибуля та часник. Окрім цього садили тютюн та хміль. Одними з найбільш прибуткових сільськогосподарських культур були зернові, картопля, цукрові буряки та хміль, адже вони виступали у якості сировини для більшості переробних підприємств. Землю оброблювали залізними плугами, сапаторами, боронами, а збирали урожай серпами, косами, жнивними та сінокісними машинами. При обробці урожаю використовували молотарки або ціпками.

Також влада робила спроби поширити землеробство серед євреїв, котрі проживали в колоніях і мали преференції у вигляді звільнення від сплати податків, скасування податкових боргів, звільнення від рекрутчини. Але відсоток євреїв-землеробів складав усього 0,5%, що свідчить про провальний

---

¹¹² Обзор Волынской губернии за 1913 год... С. 36

¹¹³ Обзор Волынской губернии за 1913 год... С. 37

результат імперських експериментів.

2.2. Стан тваринництва

Вагому роль у розвитку сільського господарства Волинської губернії відіграло тваринництво. Ще з давнини українці займалися розведенням свиней, великої рогатої худоби, коней, кіз, овець і т.д. Але тваринництво, з плином часу та зміною економіки зазнало кількісних та структурних модифікацій. Після реформ 60-х років відбувається поліпшення умов для збуту зерна та цукру, що спричиняє збільшення під них посівних площ. Зменшується площа посіву кормових культур як : ріпак, люцерна, конюшина тощо. О. Реєнт разом з О. Середюком досліджуючи сільське господарство в другій половині XIX – на початку XX ст. зазначили, що у Волинській губернії земельний фонд під толокою, перелогом, лугами, пасовищами складав 62%, а приріст посівної площі до попередньої польової земельної площі становив 18%.¹¹⁴

Зменшується кормова база тваринництва і через вивіз на зовнішні ринки висівок, кукурудзи, ячменю та переробку буряку.¹¹⁵ Про негативні наслідки надмірного експорту вівса і ячменю та побічних продуктів переробки зерна, буряків і олійних культур неодноразово висловлювалися і члени вищих законодавчих органів Російської імперії. «Головною причиною прогресуючого зменшення скотарства в Росії – зазначив член Державної ради В. І. Денисов – стало, з одного боку, захоплення зерновим господарством, внаслідок чого знищувалися пасовища і сіножаті, а, з іншого – неможливість вирощування худоби в інтенсивному господарстві через архаїчні умови торгівлі та неорганізованість транспорту».¹¹⁶

Якщо порівнювати тваринництво Російської імперії та Європи, то дана галузь була недостатньо розвинута, адже за кордоном діяли модерні бойні, де оброблялось м'ясо у потрібній кількості та транспортувалось за допомогою

---

¹¹⁴ Реєнт О. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861-1914 р.р)... С. 63.

¹¹⁵ Ярославська Л. Розвиток тваринництва на Правобережній Україні в кінці XIX – на початку XX ст. *Гуржійські історичні читання*. 2011. Вип. 4. С. 225

¹¹⁶ Реєнт О. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861-1914 р.р)... С. 64

холодильників. В Російській імперії це повільними кроками тільки започатковувалося.¹¹⁷ Зводила нанівець конкурентну спроможність на міжнародному ринку провізна плата залізницями, котра могла сягати половини купівельної вартості худоби. Відсутність якісних шляхів зумовлює залежність селян від залізниці, тому ціни на молоко, м'ясо, яйця залежали від відстані до міста. Також негативно впливало на стан тваринництва як на українських землях, так і по всій імперії відсутність достатньої кількості ветеринарних лікарів. Це була головна причина смертності домашніх тварин: великої рогатої худоби – 4%, овець, кіз і свиней – 5%, коней – 7%. Загальні витрати від цього становили щорічно майже 160 млн руб.¹¹⁸ Наприклад, в «Обзоре Волынской губернии за 1885 год» згадується, що у звітному році від чуми вмерло 4 460 тварин, а вилікувалося 2 448. Також траплялись випадки коли тварин крали або знищували хижі тварини, як вовк чи лисиця. Наприклад, в тому ж році зникло 3 717 коней, 70 корів, 122 волів, а винищено вовками 1 154 коней, 955 великої рогатої худоби, 1 788 овець та 1 182 свині. Загальна сума збитку складала від чуми – 132 800 руб., від крадіжок – 89 920 руб., а від винищення вовками – 97 841 руб., загалом сума складала – 321 561 руб.¹¹⁹

Не зважаючи на дані складності, населення починає використовувати для підгодівлі тварин відходи від цукрового та винокурного виробництва – жом, барду, мелясу.¹²⁰ За підрахунками В. Ландо, на заводах України «могло вироблятися до 500 млн пудів жому і близько 25 млн пудів меляси».¹²¹ В результаті виникають цілі підприємства котрі спеціалізуються на переробці жому в сушений продукт ціна якого за 12 пудів складала від 0,80 до 1,05 руб.

В другій половині XIX – на початку XX ст. на теренах Волинської губернії розвиваються традиційні напрями тваринництва: розведення великої рогатої худоби, конярство, вівчарство, свинарство. Так, на 1886 рік,

---

¹¹⁷ Ярославська Л. Розвиток тваринництва на Правобережній Україні в кінці XIX – на початку XX ст... С. 225

¹¹⁸ Реєнт О. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861-1914 р.р)... С. 65.

¹¹⁹ Обзор Волынской губернии за 1885 год... С. 8-9.

¹²⁰ Романюк Н. Сільські підприємці і підприємство: 1861- 1914 р... С. 113

¹²¹ Реєнт О. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861-1914 р.р)... С. 65

господарства губернії нараховують 721 030 голів великої рогатої худоби, 701 214 овець, 514 051 коней та 23 399 кіз. Дані цифри вказують, що провідні позиції в тваринництві належать великій рогатій худобі. Її приріст у губернії з 1861 по 1898 роки складав 109,43%, коли в Таврійській губернії – мінус 29,43%. Губернія в дані роки була чи не найбагатшою в Україні за домашньою худобою, яка за словами губернатора утримувалася населенням для задоволення місцевих потреб, та продажу на ярмарках.¹²² У зоні Полісся була поширена худоба м'ясо-молочної та біло – хребтової породи, а також на теренах Волині була поширена червона худоба німецьких колоністів. В південних повітах губернії поширеною була українська сіра худоба. Зовнішньою ознакою сірої української породи була різних кольорів масть – від світло-сірого до темнуватого. Шкура цих тварин, товста й дуже щільна, досягала, згідно з дослідженням професора Кулешова, до 8% їх живої маси. Шерсть відзначалася рідкісною густотою і пружністю, а, отже, пристосованістю до кліматичних умов.¹²³

На Волині скотарство було добре розвинуте в межах волинського Полісся, адже там воно задовольняло не тільки потреби населення, а й експортувало продукцію за межі губернії. Через наявну велику кількість корів, з території губернії щорічно вивозили залізницею близько 100 пудів масла, в той час як Правобережжя його імпортувало. Також з губернії експортували худобу до Прибалтики та Польщі.¹²⁴

Російський економіст Зубрілін А., виклав в короткій розвідці свої спостереження щодо ставлення селянина імперії та пересічного селянина в королівстві Данія до домашньої худоби. Для датчанина худоба є джерелом великого прибутку та годувальницею, в той час коли селянин у Російській імперії бачить в ній «необхідне зло», «фабрику добрива», яке необхідне у

---

¹²² Реєнт О. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861-1914 р.р)... С. 140

¹²³ Там само. С. 66

¹²⁴ Михайлик О. Розвиток скотарства на території Правобережної України в ринкових умовах другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. *Український селянин: Зб. наук. пр.* Черкаси, 2008. Вип. 11. С. 247

господарстві, але дістається такою великою ціною.¹²⁵ Також велике значення для селян мав продаж молока. Наприклад весною кухоль молока коштував 3 коп., восени – 5 коп., а взимку – 6 коп., таким чином місячний прибуток від однієї корови міг складати – 5 – 6 руб., а в рік - 50 – 72 руб.¹²⁶

Але на початку ХХ ст. кількість великої рогатої худоби в губернії та в інших регіонах України почала зменшуватися, адже в господарствах починають використовувати коней замість волів. Попри цю та деякі інші причини волинський губернський агроном В. Дроздов був переконаний, що підрахунки худоби під час переписів місцевими земствами нерідко мали тенденцію до заниження. Не завжди враховувалася худоба міщан та інших категорій міського населення, а також її природний приріст тощо. За його даними, на Волині у 1913 р. було 1,3 млн голів великої рогатої худоби.¹²⁷

Провідне місце у тваринництві посідало розведення коней. Більшість поміщиків південних повітів губернії мали власні кінні заводи. Наприклад, в 1885 році їх нараховувалося 18, а в 1913 році – 58. Власниками кращих кінних заводів були князь Р. Сангушко (Славуто – Христовський) і графиня М. Потоцька (Антонінський). Здебільшого на них вирощували чистокровних арабських скакунів котрі виставлялись на іподромах на бігах і були відомі на весь світ.¹²⁸

З 80-х років ХІХ ст. збільшується тенденція вирощання коней як тяглову силу, замість волів. Причиною цього була відсутність можливостей утримувати волів через малу кількість пасовищ і високу орендну плату за їх використання. Таким чином господарі змушені були переходити на малоцінні породи коней. Лише заможні селяни мали можливість утримувати волів і поряд з ними збільшувати кількість коней.¹²⁹ Також для Правобережжя були характерні значні обсяги товарного обороту як худоби, так і коней більше ніж того

---

¹²⁵ Там само. С. 245.

¹²⁶ Там само. С. 247.

¹²⁷ Реєнт О. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861-1914 р.р)... С. 140.

¹²⁸ Романюк Н. Сільські підприємці і підприємство: 1861- 1914 р... С. 134

¹²⁹ Ярославська Л. Розвиток тваринництва на Правобережній Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст... С. 226

вимагалося потребами відновлення їх природного зменшення. Зазвичай коней купували весною, а продавали восени, після сільськогосподарських робіт. Місцем де найбільше та інтенсивніше відбувалася торгівля кіньми та іншою худобою, на Правобережній Україні, був Свято – Троїцький ярмарок в м. Балта.¹³⁰

Переважно споживче значення мало вівчарство. На промисловій основі овець розводили виключно поміщики. Наприклад, вирощували тонкорунних овець іспанської породи, з яких вовну постачали на місцеві суконні фабрики або експортували до Австрії. Одні з найкращих і найбільших вівчарень були у власності графа С. Чацького та М. Потоцької.¹³¹ За даними дворянства у 1885 році у губернії (окрім Овруцького повіту) нараховувалося 157 заводів, де вирощували тонкорунних овець. З них за рік було зібрано 7 469 пудів шерсті.¹³² У джерелах за 1913 рік зазначається, що тонкорунних овець найбільше вирощували в Володимир–Волинському (16 заводів), Ізяславському (3 заводи), Дубенському (13 заводів) та Луцькому (6 заводів) повітах.¹³³

Загалом, вівчарство було однією з прибуткових галузей сільського господарства, але на кінець XIX ст. відбувається його занепад. Причиною цього став широкий експорт вовни з Австрії і падіння на світовому ринку її ціни. На експорті вовни негативно позначилася і аграрна криза, що охопила світове господарство в кінці XIX ст. Але скоротилась кількість поголів'я тонкорунних овець лише у великих поміщицьких господарствах. В селянських господарствах, в основному були грубошерстні вівці і мали суто споживчий характер. Скорочення їхньої кількості спостерігається лише у Подільській губернії, натомість у Волинській їхня кількість була стабільною.¹³⁴

Важливе значення як для селянських, так і для поміщицьких господарств мало свинарство. Зернові, конюшина та коренеплоди слугували чудовим

---

¹³⁰ Михайлик О. Розвиток скотарства на території Правобережної України в ринкових умовах другої половини XIX – на початку XX ст... С. 247

¹³¹ Романюк Н. Сільські підприємці і підприємство: 1861- 1914 р... С. 134

¹³² Обзор Волынской губернии за 1885 год... С. 7

¹³³ Обзор Волынской губернии за 1913 год... С. 33

¹³⁴ Ярославська Л. Розвиток тваринництва на Правобережній Україні в кінці XIX – на початку XX ст... С. 226

кормом для свиней, та забезпечували селянам можливість займатися ними у значних масштабах. На відмінну від вівчарства котре зменшувалося пропорційно кількості пасовищ, свинарство зростало в міру збільшення інтенсивних площ і не залежало від кількості вільної землі.¹³⁵ Якщо 1886 році в господарствах губернії нараховувалося 549 106 свиней, то в 1913 кількість зросла до 708 тис. Свинарство у Волинській губернії не лише задовольняло потреби місцевого населення, але й давало прибуток від продажу живих свиней (в середньому щорічно 75 тис. голів), м'яса і сала (80 тис. пуд.) та експорту за межі губернії.¹³⁶ Волинська губернія посідала друге місце за кількістю (80,4 тис. штук) продажу свиней на далекі ринки.¹³⁷ Головними ринками збуду свинини була Прибалтика та Польща, а другорядними – Білорусія та губернії Європейської Росії. Головним осередком продажу свиней на теренах губернії було м. Луцьк.¹³⁸

Не менш від свинарства, провідну роль в експорті займало птахівництво. З 32 губерній котрі брали участь в експорті птиці, Волинська посідала п'яте місце з обсягами 135 тис. пудів. Також на 1910 рік, губернія, займала 9 місце за розмірами експорту яєць.¹³⁹ В саму губернію в жовтні-листопаді приїздили іноземні купці, котрі створювали великі партії гусей, та відправляли їх за кордон. Наявність скупщині-посередників мала негативний вплив, адже це зумовлювало збільшення цін. Наприклад, різниця базарних цін в містечках Волинської губернії і цін на Московському ринку інколи доходила до 80 % у квітні місяці, а базарних цін на лондонському ринку — до 87 %. Головне зростання цін відбувалося на початковій стадії експорту, тобто до переходу продукту через кордон (про свідчить співвідношення цін у Ризі та Лондоні).¹⁴⁰

Загалом, більшість господарств не займалися спеціальною відгодівлею

---

¹³⁵ Там само. С. 226

¹³⁶ Романюк Н. Сільські підприємці і підприємство: 1861- 1914 р... С. 113

¹³⁷ Ярославська Л. Розвиток тваринництва на Правобережній Україні в кінці XIX – на початку XX ст... С. 226

¹³⁸ Михайлик О. Розвиток скотарства на території Правобережної України в ринкових умовах другої половини XIX – на початку XX ст... С. 148.

¹³⁹ Пилипенко О. Експорт продукції птахівництва з Наддніпрянської України наприкінці XIX — на початку XX ст. *Київська старовина*. 2006. № 3. С. 83

¹⁴⁰ Там само. С. 97.

птиці. Як правило після збирання врожаю хліба, птицю виганяли на поля де та самостійно відгодовувалась. Також на Волині господарі часто орендували ниви де випасали гусей.¹⁴¹

Поширеним на українських землях, в пореформений період, було бджільництво. В 1885 році на Волині бджільництвом займалися лише в деяких господарствах, переважно це було духовенство або заможні селяни. Так, в губернії нараховувалося 10 860 пасік, котрі давали 22 992 пуд. 25 фунт. меду і 4 127 пуд. воску на суму 146 132 руб.¹⁴² Джерела 1913 року свідчать, що в даному році інструктор Волинського Земства дослідивши стан бджільництва, дійшов до висновку, що бджільництво в губернії мало вивчене і потребує культурної та матеріальної підтримки. Для того щоб продемонструвати для населення новітній інвентар було виписано медогонки, лампочки та засоби для лікування бджіл. Було навіть створено брошури по бджільництву та пересувна виставка-музей, яка демонструвала різне приладдя.¹⁴³

Зібрані дані 1913 року зазначають, що в губернії було 153 269 вуликів – колод, 1 933 лінійних і 43 090 рамкових вуликів. З них добуто 40 115 пуд. 16 фунт. меду, 6 017 пуд. 33 фунт. воску. Ціна на мед складала від 5 до 12 руб. за пуд і від 16 до 32 руб. за пуд коштував віск. Збували мед переважно на місцевих ринках.¹⁴⁴

Висновок до підрозділу 2.2. Отже, у другій половині XIX – на початку XX ст. у Волинській губернії вагому роль у розвитку сільського господарства відігравало тваринництво. Але існував ряд факторів, що негативно впливали на нього. А саме: зменшення площі лугів, пасовищ, толок і т. д, зменшення кормової бази через вивіз на зовнішні ринки зернових та буряку, недостатній технологічний розвиток, висока залізнична плата та відсутність достатньої кількості ветеринарних лікарів. Та не зважаючи на всі складності на теренах губернії розвиваються традиційні напрями тваринництва: розведення великої

---

¹⁴¹ Там само. С. 87

¹⁴² Обзор Волынской губернии за 1885 год... С. 7.

¹⁴³ Обзор Волынской губернии за 1913 год... С. 35

¹⁴⁴ Там само. С. 36

рогатої худоби, конярство, вівчарство, свинарство. Упродовж досліджуваного періоду тваринництво зазнає певних модифікацій наприклад, зростає кількість великої рогатої худоби, занепадає вівчарство, зменшується кількість волів, а кількість коней збільшується тощо.

Більшість продукції скотарства спрямовувалась на задоволення потреб господарів та загалом місцевого нанесення, але значна частка експортувалась за кордон. Провідні позиції губернія посідала в експорті коней, свиней, птахів та яєць. Імпортерами переважно були: Польща, Прибалтика, Білорусія та ряд інших Європейських країн.

2.3. Ліс і лісове господарство

Важливе значення в економічному житті Волинської губернії мали ліси, адже вони займали 38% загальної площі і були сконцентровані в північних та західних повітах. Якщо порівнювати з іншими українськими губерніями, то Волинська була найбільш лісистію. За повітами найбільші лісові масиви розташовувалися в Овруцькому, Рівненському, Володимир – Волинському, Луцькому та Новоград–Волинському. Лісоохоронний комітет, у 1910 році, мав під своїм наглядом 1 783 123 дес., з яких 1 357 179 дес. – приватних (76,1%), 378 938 дес. – казенних або державних (21,2%), 38 475 дес. – удільних (2,2%), 1 427 дес. – селянських лісових наділів (0,1%), 6 564 дес. - церковно – монастирських (0,4%).¹⁴⁵

В середині XVI ст. було проведено перший опис лісів та території Великого князівства Литовського, з територією Волині включно. В результаті в 1867 році Віленською археографічною комісією було опубліковано рукопис під назвою: «Ревізія пущ і переходів звіриних у бувшому Великому Князівстві Литовському». Описи з ревізії свідчать, що як колись, так і сьогодні основними породами дерев волинського лісу були: сосна, дуб, береза, вільха, граб, липа і в певних місцях ялина. Також фауна краю представлена: бобрами, ласками,

---

¹⁴⁵ Реєнт О. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861-1914 р.р)... С. 21.

куницями, рисями, дикими свинями, вовками, лисицями і т.д.¹⁴⁶

Важливість лісу в економічному житті виражена в першу чергу деревиною, яка є паливом для будинків селян, маєтків та великих підприємств, будівельним матеріалом, складова у виготовленні паперу, матеріалом для меблів і загалом предметом купівлі – продажу. Важливими на ті часи були і гриби, ягоди, лікарські рослини, що росли в лісах і забезпечували потреби місцевого населення. Таким чином, зі збільшенням потреб у використанні лісових ресурсів – збільшується питома вага правового регулювання їх використання задля запобігання розорення і знищення.

Ще з давніх часів населення безперешкодно використовувало лісові ресурси для власних потреб, але з розвитком державотворчих процесів виникають обмеження в лісокористуванні. Результатами кодифікації лісового законодавства в Російській імперії став Лісовий статут 1842, 1857, 1876 і 1905 років видання. В результаті всі ліси імперії було поділено на державні, громадські та приватні. Державні ліси поділялись на казенні та особливого призначення. Казенні ліси не були закріплені за окремими установами, відомствами, а були в безпосередньому розпорядженні казни. Особливого призначення складали ліси призначені для військових споруд; приписані до заводів, фабрик і промислів; виділенні на потреби поселень колишніх державних селян; відведені містам, на які не поширювалось Городове положення 1870 року; надані колоністам; виділені монастирям та ті, що перебували у користуванні іноземців.¹⁴⁷

За статутом, громадськими лісами були ті, що перебували у власності певних об'єднань або установ. Наприклад: ліси духовного відомства; ті що належали університетам, об'єднанням, вченим станам; ліси набуті у власність містами або громадами сільських жителів; виділені колишнім державним селянам за записами; ліси козацьких військ. А що до приватних, то ними

---

¹⁴⁶ Мельник І. Взаємодія між людиною та лісовими екосистемами Великої Волині в XVI – на початку XX ст. *Гуманітарний екологічний журнал*. Київ, 2022. Том. 22. Вип. 4. С. 23

¹⁴⁷ Смолярчук Р. Правовий режим селянських лісів на території України за часів Російської імперії (XVIII–початок XX століття). *Історико-правовий часопис: журнал*. Луцьк, 2017. № 1 (9). С. 194

вважались ті ліси, що входили у власність приватних осіб або установ наприклад: Удільного відомства; Кабінету Його Імператорської Величності; осіб Імператорської фамілії; єзуїтські та ленних маєтків; дворян; осіб інших станів. Також Лісовий статут за розміром прав розрізняв ліси єдиного власника, спільні ліси, спірні (право власності яких було предметом судового розгляду) та в'їзні ліси (якими, окрім власників, для власних потреб мали право безкоштовно користуватися також інші особи).¹⁴⁸

Як наслідок реформ 60-х років ХІХ ст. стала поява селянських лісів, які за статутом належали до громадянської власності. За законом від 1873 року «Про правила про ліси, відведені в наділ колишнім державним селянам і про лісовий з них податок», за сільськими громадами було визнано право власності на ліси, котрі розташовувалися на виділеній сільським громадам землі. Але з отриманням лісових наділів селянам було заборонено продаж цього лісу на зруб, він мав експлуатуватися виключно для забезпечення власних потреб.¹⁴⁹ Також 4 квітня 1888 року було прийнято «Положення про збереження лісів», яке містило обмеження права користування лісами щоб запобігти їхньому винищенню та виснаженню. За положенням ліси поділялися три категорії – захисні, водоохоронні та інші. Захисні ліси підлягали охороні та лісовпорядкуванню. Було встановлено заборону на суцільну вирубку лісів, корчувати пеньки та коріння, якщо це спричинить обмивання та обвали, випасати худобу або робити щось, що зумовить псування лісонасаджень.¹⁵⁰

Справами що до лісу займалися лісові відділи при земельних управах. Їхніми функціями були: упровадження розпоряджень від центральної влади, нагляд за виконанням правил охорони та вирубки лісів, складання кошторису з потреб Волинської губернії в лісових матеріалах, організація управління лісом,

---

¹⁴⁸ Смолярчук Р. Правовий режим селянських лісів на території України за часів Російської імперії (XVIII–початок ХХ століття)... С. 194

¹⁴⁹ Там само. С. 194

¹⁵⁰ Мікулін Д. Розвиток лісового права на українських землях у ХІХ ст. *Теорія і практика правознавства*. Харків, 2015. Вип. 1. С. 6.

заходи спрямовані на поліпшення його стану, збирання даних для статистики.¹⁵¹

До 1845 року загальний нагляд над лісництвами в імперії здійснювали окружні лісничі. Коли цю посаду скасували, то функції перейшли до окружних лісових ревізорів, а під лісничих перейменували на лісничих. Загалом, корпус лісничих належав до військового устрою, але у 1869 році його перевели до цивільного. Головне місце в лісовій управлінській ієрархії належить Лісовому департаменту, котрий з 1894 по 1917 роки входив до складу Міністерства землеробства та державного майна. Але підсумовуючи, слід зазначити, що ключовим принципом організації управління лісовим господарством було покладання функцій з управління лісами на власника лісу. Так, казенними лісами керував Лісовий департамент, приватними лісами – їх власники, заводськими – заводське управління та Гірський департамент, лісами козацьких військ – обласне військо і т. д.¹⁵²

У 1913 р. діяльність лісництв Лісового департаменту Російської імперії приносила державі як власнику лісів чималий дохід. Так, у державних лісах валовий лісовий дохід становив 96,2 млн руб., що відповідало тоді майже 1 млрд. дол. США, а чистий дохід - 64,3 млн руб., або 67% від валового лісового доходу. Річний обсяг асигнувань на охорону та відтворення лісів становив 33% від валового лісового прибутку.¹⁵³

Якщо розглядати результативність всіх прийнятих нормативно – правових актів та діяльність органів та установ, з позитивного варто відзначити, що в кінці XIX ст. було розроблено основні прийоми технології створення лісових культур та визначено ефективні агротехнічні прийоми. Розорення лісів, було дещо сповільнене, але не зупинене і таким чином, вже в 1913 році загально площа лісів Волинської губернії складала 1 671 426, 20 дес.¹⁵⁴ З розвитком промисловості збільшується необхідність палива для цукрових,

---

¹⁵¹ Власюк І. Земельне питання на Волині (лютий 1917 – квітень 1918). *Волинські історичні записки*. Житомир, 2009. Том. 3. С. 70.

¹⁵² Полное собрание законов Российской империи. Санкт – Петербург, 1890. Собр. 3. Т. VIII. С. 148–156.

¹⁵³ Белоусова Н. Охрана и использование лесного фонда Российской империи в конце XIX века. *Вестник ТГУ*. 2008. Вып. 4. С. 34

¹⁵⁴ Обзор Волынской губернии за 1913 год... С. 27

винокурних заводів та залізниці. Так, щорічно використовувалося близько 350 кубічних сажнів деревини, а на паливо лише одних цукрових заводів протягом 1873 по 1879 рік було вирублено 132 000 гектарів лісу. Також ліс продовжували незаконно вирубувати заради наживи.¹⁵⁵ Щороку мирові судді губернії розглядали 9 328 справ по незаконній вирубці, а це становило 7% всіх кримінальних проваджень. Наприклад, Житомирське лісництво обвинуватило міщан Ф. Федоровського та Ц. Пенського у незаконній вирубці 360 липових дерев. За рішенням суду вони повинні були заплатити по 5 рублів кожному, та заплатити подвійну власність зіпсованої деревини. Але через неплатоспроможність відбули арешт.¹⁵⁶

Одним з наслідків вирубки лісів та мисливства скоротилася популяція деяких тварин, а деякі види взагалі зникли з волинських лісів. Наприклад, з лісів Володимир–Волинського та Ізяславського повітів зникли олені, лісові коти, тури. У більшості повітів зникли популяції лосів, ведмедів, рисів.¹⁵⁷

Та все ж, ліс продовжує відігравати значну роль в економічному житті губернії, яка виражена, в першу чергу, в лісопереробній промисловості. Більшість лісопильних заводів (тартаків) були тимчасовими підприємствами, що створювались безпосередньо біля місць вирубки, а лише 10% були постійними промисловими підприємствами. Також у досліджуваний період у лісопильній та деревообробній промисловості з 1875 по 1892 роки у 2,2 рази збільшується використання парових машин.¹⁵⁸ Постійні підприємства переважно спеціалізувалися на виробництві паркету, дощок, соломки для сірників, матеріалів для меблів і т.д. Дана продукція переважно постачалась на внутрішній ринок. Найбільші обсяги виробництва, а це понад 1 млн руб., мало Акціонерне товариство Оржівських лісопильного, паркетного й фанерного заводів (с. Оржів Ровенського повіту). Великим попитом не лише в імперії, але

---

¹⁵⁵ Мельник І. Вказ. праця. С. 27.

¹⁵⁶ Панченко В. Діяльність мирових судів Волинської губернії у сфері охорони лісів у другій половині XIX – на початку XX ст. *Лісівнича освіта і наука : стан, проблеми та перспективи розвитку*. Малин, 2020. С. 26.

¹⁵⁷ Мельник І. Вказ. праця. С. 23.

¹⁵⁸ Лазанська Т. Вказ. праця. 36

й поза її межами, користувався поліський паркет та інші меблі. Коростенська, Червоноармійська, Чоповицька, Малинська, Баранівська фабрики гнутих меблів, Новоград–Волинська фанерна, Житомирська колод для взуття та дерев'яних цвяхів, Ушомирська паркетна – були найкращими у ній галузі на теренах Волинської губернії у досліджуваний період.¹⁵⁹

Поширеними на теренах губернії були такі деревообробні промисли як бондарство, теслярство, лісозаготівля та лісосплав. В 1914 році на обробці деревини спеціалізувалося 9 293 кустарі, а це 19% від загальної кількості кустарів в губернії. Одним з найбільших деревообробних промислів було бондарство, у ньому було зайнято 5 098 осіб. Через наявну значну кількість броварень, гуралень і смолярень існувала значна потреба в бочках, що зумовлювало розвиток даного промислу. До того ж, для бондарства не було проблем з браком сировини, адже губернія мала багато дубових лісів, який був найкращим матеріалом для виготовлення дубових бочок, «кухв», «барил» і т.д. Асортимент виготовленої продукції був різноманітній: діжки, бочки, миски, кухлі, відра, ложки тощо.¹⁶⁰

Решта деревообробних промислів зосереджувалися на півночі Волині. Основними осередками деревобробки були такі села: Удовець (виробництво столярних виробів і сільськогосподарських знарядь праці) і Верхи (бондарні вироби) Ковельського, Нудижі – Володимир-Волинського, Осова – Луцького, Буда – Овруцького повітів.¹⁶¹

Однією з давніх форм переробки деревини та важливою галуззю лісового промислу до якого входило виробництво вугілля, смоли, обручів для бочок та інших матеріалів, було виробництво поташу. Поташ – це хімікат, який отримували з попелу деревини і використовували для відбілювання тканини, очищення вовни, виробництва мила, скла, пороху та фарб. Виробництво відбувалося на майданах – ділянках котрі викорчовувались під виробництво.

---

¹⁵⁹ Мартинчук С. Промисловий розвиток Волинської губернії наприкінці XVIII - на початку XX ст... С. 150

¹⁶⁰ Мартинчук С. Промисловий розвиток Волинської губернії наприкінці XVIII - на початку XX ст... С.116

¹⁶¹ Там само. С. 116

Навколо майданчика будували хатинки «буди», в яких працювали будники. Найбільші осередки виробництва були зосереджені в Луцьком повіті, біля сіл Городок, Борова та Ситниця.¹⁶²

Окрім підприємств, ліс давав роботу для тисячі людей. За даними першого всеросійського перепису населення 1897 року, у Волинській губернії у лісництві та лісовій промисловості було зайнято 36 413 осіб, а середня заробітна плата за зиму становила 70 рублів. Також селяни могли заробляти на продажі грибів та ягід і мати близько 50 рублів на двір.¹⁶³

Важливе місце в деревообробній промисловості посідали євреї. З 46 лісопильних заводів губернії 28 належали євреям, а це 60,9%. Наприклад, Хаїм Готтесман був власником 4 лісопильних заводів, а його брат Яків Готтесман з сином мали у власності заводи в Овруцькому та Житомирському повітах; брати Зусьман мали 3 лісопильні в Овруцькому повіті, Абрам Гофман – 2 лісопильні в Житомирському повіті.¹⁶⁴

Серед інших народів, котрі населяли Волинську губернію, помітну роль відігравали німці. Будучи досить підприємливими вони займалися лісорозробками, засновували лісопильні та деревообробні підприємства. Наприклад, в селах Козин та Оршів і маєтку Степань Рівненського повіту функціонувало 3 лісопильні заводи власником яких був В. Рау; в селі Плоска Дубенського повіту лісопильним заводом володів А. Кендау; в селі Касареві схожим заводом володів купець Альбрехт. Масштабне німецьке лісопереробне підприємство фірми «Вольф Герман» розташовувалося поблизу Романова Новоград–Волинського повіту. Це підприємство скуповувало ліс і після первинної обробки експортувало його на будівництво кораблів та на потреби армії у Німеччині. Також у містечку Вишнівець Кременецького повіту, у 1887 році було створено німецьке акціонерне товариство «Берлінська лісова контора» і експортувало виготовлені матеріали до Данцига. Наприклад, 1898

---

¹⁶² Мартинчук С. Промисловий розвиток Волинської губернії наприкінці XVIII - на початку XX ст... С. 111

¹⁶³ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Санкт – Петербург, 1904. Т. 8. С. 153-154

¹⁶⁴ Романюк Н. Сільські підприємці і підприємство: 1861- 1914 р... С. 183

році сума виготовлено продукції становила 1,5 млн. рублів. Окрім цього, виробництво давало змогу заробити звичайним людям, які допомагати вивозити гужовим транспортом матеріал до залізниці. За це вони могли отримати від 5 до 10 коп. за пуд ваги.¹⁶⁵

Зрозуміло, що внаслідок такої діяльності німців знищувалося багато дерев, але для іншого населення вони були прикладом раціонального використання сировини. Наприклад, із залишків дубових колод було створене виробництво паркету в Здолбунові, в селі Лози (Кременецького повіту). Також німці засновували папірні, які діяли в селах Верба та Рудня Почаївська (Рівненський повіт).¹⁶⁶

Висновок до підрозділу 2.3. Отже, у другів половині XIX – на початку XX ст. важливу роль в економічному житті Волинської губернії відіграє ліс, який займав 38% загальної території. Ліс був важливим ресурсом як паливо, будівельним матеріалом, сировиною для випалення поташу, матеріалом для меблів тощо. Тому, коли в досліджуваній період збільшується потреба у використанні лісу, постає питання у правовому регулюванні його використання, щоб запобігти розорення та знищення. Наслідком кодифікації лісового законодавства в Російській імперії став Лісовий статут 1842, 1857, 1876 і 1905 років видання. Також 4 квітня 1888 року було прийнято «Положення про збереження лісів», яке містило обмеження права користування лісами. В результаті всі ліси імперії було поділено на державні, громадські та приватні. Також більш чіткою стає структура органів управління лісовим господарством, яку очолює Лісовий департамент.

У досліджуваній період продовжують розвиватися підприємства, що спеціалізуються на обробці та переробці лісу. Поширеними на теренах губернії були такі деревообробні промисли як бондарство, теслярство, лісозаготівля та лісосплав. Також у даний період функціонувало виробництво поташу, переважно у Луцькому повіті. Важливу роль у лісопереробні промисловості

---

¹⁶⁵ Костюк М. Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.). Тернопіль, 2003. С. 97

¹⁶⁶ Романюк Н. Сільські підприємці і підприємство: 1861- 1914 р... С. 222

відіграють євреї, що володіли значною кількістю лісопильних заводів, та німці, котрі окрім експлуатації лісу, були прикладом його раціонального використання.

Висновки до другого розділу

Отже, не зважаючи на розвиток промисловості, у другій половині XIX – на початку XX ст. провідне місце в економічному розвитку Волинської губернії належить сільському господарству. Більшість населення губернії були селянами, котрі після реформ 60-х років й надалі лишались найнижчим станом. Але з розвитком капіталістичних відносин селянські та поміщицькі господарства починають орієнтуватися на ринок.

Через наявність сприятливого клімату та ґрунтів у Волинській губернії розвивалася провідна галузь сільського господарства – землеробство. Найбільш прибутковими сільськогосподарськими культурами були зернові, картопля, цукрові буряки та хміль. Переважна більшість даних культур виступала у якості сировини для промислових підприємств, а також предметом експорту за межі імперії. Для обробки землі та урожаю, селяни використовували застарілі знаряддя праці, а більш прогресивні машини були наявні лише у поміщиків та багатих селян. Для того, щоб поширити серед населення досконалі знаряддя праці та сільськогосподарські машини, на теренах губернії створюються союзи землевласників.

Окрім землеробства, важливою галуззю сільського господарства, що розвивалась у другій половині XIX – на початку XX ст. було тваринництво. На шляху свого розвитку, воно мало багато проблем, таких як: зменшення площі лугів, пасовищ, толок і т. д, зменшення кормової бази через вивіз на зовнішні ринки зернових та буряку, недостатній технологічний розвиток, висока залізнична плата та відсутність достатньої кількості ветеринарних лікарів.

Не зважаючи на всі складності, на теренах Волинської губернії розвиваються традиційні напрями тваринництва: розведення великої рогатої худоби, конярство, вівчарство, свинарство. Частково вони зазнають певних

модифікацій, адже зростає кількість великої рогатої худоби, занепадає вівчарство, зменшується кількість волів, а кількість коней збільшується тощо. Незначна частинна продуктів тваринництва йшла на задоволення потреб місцевого населення, а більша частка експортувалась за межі губернії та імперії.

Важлива роль в економічному житті краю, у другів половині XIX – на початку XX ст., належить лісу та лісовому господарству. Ліс виступав важливим ресурсом як паливо, будівельний матеріал, сировина для промислових підприємств тощо. Зі збільшенням попиту на використання лісових ресурсів у Російській імперії виникає правове регулювання лісокористування. В результаті всі ліси імперії було поділено на державні, громадські та приватні. Більш чіткою стає структура органів управління лісовим господарством, на чолі якої був Лісовий департамент.

Розвиток капіталістичних відносин зумовлює збільшення кількості підприємств, що спеціалізуються на переробці лісу. У досліджуваний період, поширеними були такі деревообробні промисли як бондарство, теслярство, лісозаготівля та лісосплав. Також у даний період функціонувало виробництво поташу, переважно у Луцькому повіті.

Збільшення потреб у лісових ресурсах, та недостатньо ефективна політика держави у лісовому господарстві зумовили значне зменшення площі лісів, зникнення певних представників фауни Волині, а також збільшення випадків незаконної вирубки.

Розділ 3. Зовнішня та внутрішня торгівля Волинської губернії

3.1. Внутрішня торгівля на території Волинської губернії

Важливе місце в економічній системі належить торгівлі, яка є формою економічного зв'язку між виробництвом і споживанням, задовольняє попит населення і забезпечує його зайнятість та зумовлює грошовий обіг. У досліджуваний період з розвитком міст, транспортних шляхів, промислового та сільськогосподарського виробництва створюються умови для торгівлі, як внутрішньої, так і зовнішньої. Також губернія стає частиною мережі загальноросійських торговельних зв'язків і з'єднує торгівлю Росії та Європи.

Розвиткові торгівлі сприяло законодавство Російської імперії. 1 січня 1863 року набуло чинності «Положення про мита на право торгівлі й інших промислів», а 9 лютого 1865 його було доповнено. Даний нормативно – правовий акт закріпив право свободи торгово – промислової діяльності, адже будь-хто міг придбати свідоцтво на право торгівлі або промислу. Але за свідоцтвами особи всіх станів могли займатися лише дрібною торгівлею, а оптова та роздрібна все ще була зосереджена в руках купецького стану. Тільки з прийняттям у 1898 році «Положення про державний промисловий податок» ці обмеження були скасовані.¹⁶⁷

За законами 1863 і 1865 років вільною торгівлею могли займатися всі стани (в тому числі і іноземці), що торгували: 1) хлібом, птицею, сіллю та іншими продуктами, які не підлягають акцизу; 2) фруктами та овочами в містах, приміських місцях, на базарах, вулицях, лотках, столах і т. д; 3) на ярмарках та торгах, що визначені законом або звичаєм часу, різними товарами; 4) предметами домашнього рукоділля, але не в магазинах, що спеціально для цього призначені; 5) також дозволялось розмінювати гроші на базарі, але не в постійних обмінних лотках.¹⁶⁸

Що до оптової та роздрібною торгівлі, нею займалися ті, хто мали купецькі

¹⁶⁷ Романюк Н. Сільські підприємці і підприємство: 1861- 1914 р... С. 155-156

¹⁶⁸ Положение о пошлинах за право торговли и других промыслов со всеми позднейшими изменениями и дополнениями. Харьков, 1869. С. 6-7

права, і сплатили патентні та торгово-промислові збори. Кількість купецьких гільдій було скорочено до 2-х, тому торгівельні патенти або гільдійські купецькі посвідчення поділялись на 2 види. Посвідчення 1-ї гільдії дозволяло здійснювати оптову торгівлю російськими й іноземними товарами на всій території імперії, утримувати у всіх міських і сільських поселеннях, де взято посвідчення, фабрично-заводські та ремісничі заклади й приймати всюди підряди, поставки і відкупи без обмеження суми. Посвідчення 2-ї гільдії дозволяло вести роздрібну торгівлю в межах повіту та міста і утримувати фабрично-заводські заклади й ухвалювати підряди на суму не більше 15 тис. руб.¹⁶⁹ Внески за посвідчення 1-ї гільдії складали 565 руб., а 2-ї від 40 до 120 руб.

Отримати купецьке або промислове посвідчення могли особи обох статей, російські піддані та іноземці окрім: священнослужителів, вдів та незаміжніх дочок, що отримали документ від батька, протестантських проповідників, представників нижніх військових чинів, що перебувають на службі. Купецьке посвідчення видавалося лише в містах і могло бути анульованим якщо його не поновлювали, або власник ставав неплатоспроможним боржником чи здійснив злочин.¹⁷⁰

Ще одним документом, що регламентував сферу торгівлі був «Торговий устав» 1887 року. Попередні його видання містили положення про торгівельну довіреність, правила про ярмарки, торгові книги, міри і ваги, товарні склади та свідоцтва. Дане видання статуту охоплювало товарообіг в цілому.¹⁷¹ За порушення його статей передбачався штраф. Наприклад, у 1885 році загальна сума штрафу складала 23 442 руб.

Можливість визначати тенденції розвитку торгівлі в Російській імперії була зосереджена в міністрів фінансів. Наприклад, коли цю посаду займав

---

¹⁶⁹ Романюк Н. Сільські підприємці і підприємство: 1861- 1914 р... С. 156

¹⁷⁰ Положение о пошлинах за право торговли и других промыслов со всеми позднейшими изменениями и дополнениями... С. 11

¹⁷¹ Полоз К. Законодавчі основи торгово – промислової діяльності у Російській імперії і Наддніпрянській Україні (XIX ст.). *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету*. 2016. С. 35

Сергій Вітте було створено елементи ринкової інфраструктури, введено золотий рубль, надавалась фінансова допомога селянам, а також вперше було розроблено програму торгово–промислової політики. Дана програма запроваджувала політику протекціонізму, для захисту російської економіки від іноземної конкуренції. Так, урядом було встановлено високі охоронні мита і забезпечено підприємства ринками збуту і сировини.¹⁷²

З розвитком торгівлі важливе значення набуває транспорт. Основними його видами у Волинській губернії були залізничний, гужовий і річковий. Ще появи залізничного транспорту формуються нові системи доріг, що проходять через міста. Найдовшою, на ті часи, була одеська дорожня система. Вона сформувалась через експорт зерна в Одеський порт і проходила через південь Волинської, більшу частину Подільської, Київської, Катеринославської губерній, а також через Бессарабію та Херсонщину.¹⁷³ Але з появою залізниці на неї припадають найбільші обсяги перевезень, а великі вантажні залізничні станції розташовувалися у Луцьку, Полонному, Рівному, Печанівці на лінії Бердичів – Ковель. Що до річкового транспорту, вантажі до чорноморських портів доставляли через річки Стир, Прип'ять, Ікву, а до Гданська – Західним Бугом. Основні дороги губернії були ґрунтові і при негоді ставали непридатними для перевезень. Більш надійним шляхом був Брест – Литовський тракт, який з'єднував Житомир, Новоград-Волинський, Рівне, Луцьк, а далі через Брест-Литовський ішов у Царство Польське.¹⁷⁴

Таким чином, умов для розвитку торгівлі у Волинській губернії було достатньо. Основними формами організації внутрішньої торгівлі в імперії були базари, ярмарки, магазини та крамниці. Найдавнішою формою організації торгівлі були базари та торги котрі обслуговували переважно невеликі місцеві ринки, та з'єднували міста і села. На 1861 рік, в містах українських губерній нараховувалося 12 141 базар, з них в 34 містах відбувались раз в тиждень, в 41

---

¹⁷² Романюк Н. Сільські підприємці і підприємство: 1861- 1914 р... С. 159 - 160

¹⁷³ Реєнт О. Загальні тенденції розвитку, найголовніші осередки та реверсні особливості української торгівлі в XIX – на початку XX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX*. 2017. Вип. 26. С. 9

¹⁷⁴ Мартинчук С.В. Промисловий розвиток Волинської губернії наприкінці XVIII - на початку XX ст... С. 65

– два рази, у 13 – три рази, а в 9 містах були щоденно.¹⁷⁵ За усталеною традицією, у містах Волинської губернії, базари проводилися щотижня, по вихідним дням та іноді на свята (як це було в Новоград – Волинському, Острозі, Кременці). З 60-х років XIX ст. у Рівному та Ковелі кількість базарних днів становила – два рази на тиждень, у Житомирі – три, а у Старокостянтиніві вони відбувалися щоденно. У майбутньому кількість базарних днів зростала.¹⁷⁶

Про розширення базарної форми торгівлі, у досліджуваний період, свідчить збільшення кількості торгових площ у містах. Якщо в середині XIX ст. їх нараховувалося по одній у кожному місті, то на початку XX ст. – від двох та більше, як от 7 – у Житомирі, 6 – у Ковелі, та 5 – у Луцьку. Наприклад, у Житомирі зазвичай торгівля велася на Житньому та Сінному ринках, а кустарні вироби продавалися на спеціально відведеному базарі на Путятинській площі. Також, на трьох базарах велася торгівля у Новоград – Волинському. На головному базарі, що розташовувався на Соборній площі, продавали м'ясо, рибу, молочні продукти, фрукти і овочі. Торгівля худобою та фуражем відбувалась на Сінній площі, а періодичні ярмарки влаштовувалися на Кінній.¹⁷⁷

Базари у імперії мали незначні обсяги торговельних операцій, але на них здійснювався прямий обмін між продавцем та споживачем. Переважно відбувалась торгівля продуктами харчування, ремісничою продукцією, рідше – промисловими товарами. З розвитком промисловості та сільського господарства асортимент торгівлі на базар збільшився. Великий попит на базарах мали зерно та худоба. Збіжжям торгували переважно торговці – скупники, які скуповували хліб у селян і землевласників, а потім перепродавали його оптом або збували на внутрішньому чи зовнішньому ринку.¹⁷⁸ Наприклад, на київських базарах сільськогосподарські продукти продавали переважно

---

¹⁷⁵ Лановик Б. Вказ. праця. С. 567

¹⁷⁶ Прищепя О. Вказ. праця. С. 112

¹⁷⁷ Там само. С. 112

¹⁷⁸ Лановик Б. Вказ. праця. С. 567

перекупи і на кожній чверті вівса вони заробляли не менше 20 коп., на кожному мішку картоплі – 30 коп., а на кожному глечуку молока – 2 коп. Таким чином, загальна сума оборотів базарної торгівлі в Україні на кінець XIX ст. складала близько 80 млн крб., а щоденний оборот Житомира складав 1,5 тис. крб. І якщо на початку XIX ст. базари діяли переважно в містах, то у 80-90-х роках з'являються і в селах.¹⁷⁹

У другій половині XIX – на початку XX ст. розвивається ярмаркова форма торгівлі. За кількістю ярмарків Волинська губернія займала перше місце на Правобережній Україні, але за торгівельним обігом коштів поступалась Київській. Така форма торгівлі на Волині, мала свою особливість, адже можна було обміняти один товар на інший. Ярмарки були зручним місцем збуту товарів для міського і сільського населення і їх класифікували на 5 видів: світові (Макарівський), всеросійські або всеукраїнські (Харківський), регіональні (Петропавлівський), окружні (м. Кульчини Старокостянтинівського повіту) та місцеві.¹⁸⁰

Дрібні міські або сільські ярмарки обслуговували переважно навколишні населені пункти. На них брало участь майже все місцеве населення і продавали місцеві продукти вроздріб. Такі ярмарки відігравали вагоме значення для села, адже там була слабо розвинута постійна торгівля, а жителі потребували збуту сільськогосподарської продукції. Зазвичай такі ярмарки тривали один-два дні. На відміну від дрібних, великі ярмарки обслуговували господарсько-адміністративні регіони України, та об'єднували їх в одне економічне ціле. Такі ярмарки були важливими пунктами загальноімперського обміну і втягували українські землі в систему всеросійського ринку. На них переважала гуртова торгівля, а товари привозили з українських та російських губерній,

---

¹⁷⁹ Ленъ А. Внутрішня торгівля товарами харчової промисловості в українських губерніях Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка*. Тернопіль, 2012. Вип. 1. С. 69

¹⁸⁰ Таранець С. Відомості про торгівлю у містечках Правобережної України в середині XIX ст. Київ, 2009. С. 175 – 176.

Прибалтики, Польщі та Білорусі.¹⁸¹ Загалом, українські ярмарки були особливо вигідні для російських купців, адже для них вони були джерелом сировини та місцем збуту неякісних товарів за високими цінами.

У Волинській губернії функціонувало близько 1 тис. ярмарків, хоча більша частина з них були більше схожі до базарів з обігом до 5 тис. крб. Як і раніше, вони відбувалися в усі пори року, і тривали від 1 до 3-х днів, великі від 2-х неділь до 1,5 місяця, а в селах переважно відбувалися на свята.¹⁸² Також у 10 з 12 повітів губернії проводилися роздрібні, одноденні ярмарки, що за загальною кількістю (513) було найбільше серед українських губерній. У Житомирському повіті їх було 96, у Новоград–Волинському і Рівненському повітах – по 73 ярмарки, Дубенському і Кременецькому – по 61, Ковельському – 55, Старокостянтинівський повіт – 32 ярмарки, Заславський повіт – 29, Овруцький повіт – 19 і Луцький повіт – 14 ярмарків. Щорічний ярмарковий торговельний обіг у повітах Волинської губернії складав: у Житомирському – 67360 крб., Новоград-Волинському – 54 тис. крб., Ковельському – 52050 крб., Кременецькому – 48,6 тис. крб., Рівненському – 31771 крб., Заславському – 23531 крб., Луцькому – 20,5 тис. крб., Дубненському – 16245 крб., Овруцькому – 6250 крб. та Острозькому – 4743 крб.¹⁸³

У досліджуваній період зростала і чисельність щорічних, багатоденних гуртових ярмарків. Наприклад, якщо в 60-х роках XIX ст. у Дубно проводився один чотиритижневий ярмарок, то на початку XX ст. їх було вже два. Через наявність зручних шляхів сполучення, такі міста як Острог, Кременець, Старокостянтинів, Новоград – Волинський у XIX ст. займали провідні позиції в гуртовій торгівлі на Волині. Дані міста орієнтувалися на торгові зносини з Австро-Угорщиною, Пруссією, Царством Польським і Одесою. Торгівля з ними проводилась переважно хлібом, цукром, спиртом, лісом і т.д.¹⁸⁴ Великий

---

¹⁸¹ Лановик Б. Вказ. праця. С. 565

¹⁸² Там само. С. 565

¹⁸³ Таранець С. Вказ. праця. С. 177-178

¹⁸⁴ Шкільняк Н. Тенденції розвитку міської торгівлі Волині в другій половині XIX – на початку XX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка*. Тернопіль, 2015. С. 13

шестиденний ярмарок після Паски відбувався в Кульчинах Старокостянтинівського повіту. Щорічний обіг на ньому складав близько 40 тис. крб. Даний ярмарок вважався окружним, адже містечко нараховувало всього 950 мешканців, а самий ярмарок відвідувало 1,5 тис. покупців. Він був важливим джерелом заробітку для місцевих мешканців, котрі здавали в оренду власні приміщення і заробляли близько 600 крб.¹⁸⁵

Що до різновиду товарів, котрі продавалися на ярмарках, то О. Забелін описував: «Зазвичай, на місцеві ярмарки привозяться предмети сільської необхідності, а потім красні і бакалійні товари, а також галантерейні і мануфактурні вироби. До числа перших відносяться залізні і чавунні вироби, необхідні в селянському домашньому побуті, мотузки, сира шкіра, сіль, солонина, риба, олія і місцеве пиво. Предметами місцевого збуту служать хліб, худоба, шерсть, домашнє полотно, мед і віск, сало, смола і дьоготь, оброблені шкіри та інше.»¹⁸⁶ Окрім цього, на місцевих ярмарках збували частину промислових товарів, але продукцію вищої якості, як от фарфорові вироби, сукно чи папір вивозили на продаж до Києва або в міста сусідньої Подільської губернії.¹⁸⁷

Третьою формою організації торгівлі була стаціонарна, у вигляді крамниць та магазинів. Така торгівля за обсягами грошових оборотів випереджала ярмаркову та базарну. Наприклад, у 90-х роках XIX ст. щорічний обіг стаціонарних закладів торгівлі складав близько 1,35 млрд крб., а ярмарків та базарів – 225 млн крб., що у 5,5 менше. Кількість таких закладів на українських землях складала у 60-х роках – 33,3 тис., а у 1900 році – 87 тис.¹⁸⁸

Така форма торгівлі розвивалась нерівномірно, адже мала періоди піднесення та спаду (через промислові кризи), але з 70-х років їхня кількість стабільно зростає, особливо у селах. Це було зумовлено тим, що власниками крамниць і магазинів були поміщики, котрі відкривали лавки та магазини і здавали їх в оренду. Таким прикладом є Роман Сангушко, який володів 20

---

¹⁸⁵ Таранець С. Вказ. праця. С. 180

¹⁸⁶ Прищепя О. Вказ. праця. С. 113.

¹⁸⁷ Мартинчук С. Промисловий розвиток Волинської губернії наприкінці XVIII - на початку XX ст... С.138

¹⁸⁸ Лень А. Вказ. праця. С. 69

шинками та лавками і здавав їх в оренду.¹⁸⁹ У містах і містечках діяло багато лавок, де продавали хліб, борошно, м'ясо. Зростає кількість крамниць, де продавали предмети розкоші. Численними були заклади з продажу тютюну, горілки і пива. Також, у даний період виникають великі та багатофілійні магазини, фірми і товариства, що контролювали ринок і підтримували ціни.¹⁹⁰

Велика кількість постійних закладів торгівлі консолідувалась у містах з високими демографічними показниками і великою кількістю заможних покупців (дворян, чиновників і т.д.). Такими містами був губернський центр – Житомир, та повітовий центр – Рівне. Стаціонарна торгівля також розвивалась в містах, що мали залізничні станції. Наприклад, таким містом був Здолбунів. Поблизу самого вокзалу жваво велася торгівля, а на 1903 рік у місті нараховувалося 31 торгових закладів. Торгівельні обороти міста складали близько 100 000 руб., а більше ніж мав повітовий центр – Острог.¹⁹¹

Однією з форм стаціонарної торгівлі, яка мала важливу роль, була виставкова торгівля. На промислових та сільськогосподарських виставках, представлялися зразки різної продукції, з якими ознайомлювалися потенційні покупці і якщо їх щось зацікавлювало, то вони могли відразу це придбати. У Волинській губернії не діяло багато виставок, але в Житомирі і Луцьку діяли філії найбільшої на Правобережній Україні Бердичівської виставки. Окрім цього, у Кременці діяла велика виставка продуктів бджільництва і садівництва, а з 1913 р. у Житомирі з'являється виставка продукції хмелярства, землеробства, тваринництва тощо.¹⁹² Часто такі магнати як Сангушки, Потоцькі, Любомирські і Браницькі влаштовували виставки – аукціони породистих коней, котрі були відомі у Європі.

На зламі XIX і XX ст. стаціонарна торгівля починає тісно взаємодіяти з базарною. Так, базари відбувається значно частіше, ніж колись і на базарних

---

¹⁸⁹ Москалюк М. Розвиток переробної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX століття. Тернопіль, 2009. С. 153

¹⁹⁰ Лень А. Вказ. праця. С. 69

¹⁹¹ Шкільняк Н. Вказ. праця. С. 30

¹⁹² Прищепя О. Вказ. праця. С. 126 - 127.

площах відкриваються рундуки, столи, крамниці з яких ведеться торгівля різними продуктами і товарами. Один з мешканців губернського центру Т. Вержбицький описував це так: «Крамниці, крамнички ... туляться на кожному кроці. Базарна площа на Воздвиженській вулиці і Кафедральна вулиця зосереджують всю торгівлю предметами першої необхідності ... Починаючи від меблів і завершуючи поношеним одягом – тут все можна знайти». В результаті, у 1913 році на українських землях нараховувалося 120,9 тис. дрібних крамниць, 82,5 тис. палаток і яток, 34,1 тис. магазинів.¹⁹³

Якщо розглядати внутрішню торгівлю загально, то головну роль в ній відігравав губернський центр – Житомир. На житомирських базарах і ярмарках найбільш поширеними предметами продажу було борошно, зерно, різні предмети розкоші (як місцевого виробника, так і привізні), а також будівельні матеріали з деревини. В місті зосереджували свої великі склади найбільші цукрові заводи Волинської та Київської губерній, звідки товар постачали як за кордон, так і в різні регіони імперії. Також, у місті з ХХ століття починають виникати торгові доми, котрі здійснювали великий спектр торгових операцій і послуг. У продовж ХІХ ст. їх в Житомирі взагалі не існувало, але в 1905 році вже діяло 10.¹⁹⁴

Поряд з Житомиром досить великі темпи зростання торгівлі мало Рівне. В результаті, це зумовило у 1910 році тут було створено товарну біржу. Управляючий Рівненським відділенням державного банку, аргументовував відкриття біржі так: «Необхідне місце, де б торговці могли отримувати дані про ціни на товари, про місця збуту їх і обговорювати інші комерційні питання. Фактично біржа і тепер уже існує, але вона не має приміщення і є натовпом євреїв, які штовхаються на вулицях». До цього, на Правобережній Україні діяла лише одна така біржа у Києві, але через збільшення кількості товарної продукції, вона не справлялася з обсягами. На думку історика Бориса Кругляка, поява такої біржі у Рівному, дала йому можливість бути посередником у

---

¹⁹³ Шкільняк Н. Вказ. праця. С. 30

¹⁹⁴ Там само. С. 30

торгівлі Західної Волині і підтримувати економічні зв'язки з підприємствами Царства Польського.¹⁹⁵

Як вже зазначалося, важливу роль у розвитку торгівлі відігравав транспорт. Зокрема поява залізничних шляхів спрощувала доставку товарів від виробника до споживача. Наприклад, за 1894 – 1895 роки залізницею до міста Дубно, було привезено 861 432 пуд. вантажу, а через Здолбунів у 1898 році відправлено 542 929 пуд. і отримано приблизно 1 262 373 пуд. різного вантажу. Найбільші обсяги товарних перевезень складали будівельні матеріали з деревини і борошно. Таким чином, ті міста, що були торговими центрами Волині, але у 80-90-х роках залишились осторонь залізниці, втрачають своє значення. Через відсутність, або пізню появу залізничних колій, втратив свої провідні позиції Новоград–Волинський, Острог, Старокостянтинів і Кременець. Тривала відсутність залізничних шляхів негативно вплинула і на Житомир.¹⁹⁶

При дослідженні питання торгівлі на Волині, важливо звернути увагу на євреїв, які зосередили свій вплив як у внутрішній так і у зовнішній торгівлі. Загалом, торгівля є традиційним заняттям для них, а створення «смуги осілості», куди входили волинські землі, ще більше зумовлює домінування єврейського капіталу в торгівлі. В імперії були поширені офіційні дані, що євреї становили 75% торговців Російської імперії, але вчений-економіст І. Бліох використовуючи дані Вищої комісії з єврейського питання, дослідив, що в 15 губерніях смуги осілості серед купців євреї становили 55,5%. Також він зазначив, що євреї складали більше половини купців другої гільдії, а серед купців першої гільдії – їх було менше третини.¹⁹⁷ Наприклад, у 1903 році у Луцькому повіті серед 28 осіб, котрі поновили патенти купців, за етнічною приналежністю всі були євреями. Аналогічна картина простежується в Дубенському та Рівненському повітах.¹⁹⁸ Дані з доповіді Вищої комісії з

---

¹⁹⁵ Шкільняк Н. Вказ. праця. С.31

¹⁹⁶ Прищеп О. Вказ. праця. С.119 - 121

¹⁹⁷ Романюк Н. Підприємницька діяльність євреїв Волині (друга половина XIX – початок XX ст.). *Волинські історичні записки*. Житомир, 2009. Том. 3. С. 83

¹⁹⁸ Цецик Я. Економіка Волині наприкінці XIX – на початку XX ст... С. 140.

єврейського питання вказують, що характер єврейської торгівлі був вигідний для держави, адже вони пов'язували торгівельними відносинами віддалені райони і задовольнялись меншим прибутком, ніж купці – християни. Також, завдяки посередницькій діяльності євреїв, вироби імперської промисловості проникали на західні ринки.¹⁹⁹ Євреї в торговій діяльності були між собою дуже сконсолідовані і підтримували один одного. Вони мали свої банкірів, маклерів, підрядників і візників.

Дослідник П. Демидов порівнюючи торгівельну діяльність єврейського купця і російського зазначив: «Єврей-торгівець вважає себе щасливим, коли йому вдається продати свій товар з баришем в 2-3 коп. на рубель, часто трапляється, що він продає його без усякого зиску, лише для того, щоб швидше виручити затрачений капітал знову пустити його в оборот. Російський же купець більш інертний у своїх торгових операціях, бариш у 2-3 коп. на рубель він вважає не вартим уваги і вичікує моменту, коли можна буде відразу ж узяти 20-30 % зиску... Поки рублі обертався у російського купця двічі, у єврея - п'ять разів». Що до асортименту товарів якими торгували євреї, то переважно це були спиртні напої (ім належав 91% оптових гуралень), тютюнові вироби, а також вони здійснювали посередницьку торгівлю хлібом, дьогтьом, поташом і смолою.²⁰⁰

Висновок до підрозділу 3.1. Отже, у другій половині XIX – на початку XX ст. у Волинській губернії продовжують розвиватися такі форми торгівлі як: базарна, ярмаркова і стаціонарна (яка згодом стала переважати). Важливий вплив на становище торгівлі здійснює законодавство Російської імперії яке було виражене у таких нормативно – правових актах як: «Положення про мита на право торгівлі й інших промислів» 1863 року і «Торговий устав» 1887 року, а також політика Міністерства фінансів. Створена в 70-90-ті роки XIX ст. сітка залізничних сполучень призводить до утворення нових торговельних центрів як

---

¹⁹⁹ Романюк Н. Вказ. праця. С. 83

²⁰⁰ Надольська В. Традиційна господарська діяльність євреїв Волинської губернії: торгівля і ремесла. *Збірник навчально – методичних матеріалів і наукових статей ВДУ*. 2000. Вип. 5. С. 104

Здолбунів і Дубно, та занепаду старих як Острог, Новоград–Волинський і Старокостянтинів. Основними центрами торгівлі у досліджуваний період лишаються міста, особливо з високим демографічним рівнем. Першість серед таких міст належить губернському центру – Житомиру.

Важливий внесок у розвиток внутрішньої торгівлі Волинської губернії зробили і певні етноси, зокрема євреї. Вони зосередили у свої руках торгівлю значної кількості продукції і в цій діяльності були дуже сконсолідовані між собою.

3.2. Волинська губернія у зовнішній торгівлі Російської імперії

У другій половині XIX – на початку XX ст. Волинська губернія втягується в систему загальноросійських зовнішньоторгових зв'язків і тим самим в систему світового ринку. Волинь з'єднувала торгівлю Російської імперії з європейськими країнами.

Оскільки губернія мала прикордонне розташування, то для перетину кордону ще у 1795 році було відкрито митниці у Волочиську (Старокостянтинівський повіт), Радзивілові (Кременецький повіт). Окрім них існувала Волочиська, Збаразька, Дружкопільська митні застави, Радивілівський перехідний пункт і Мервенська застава. Першість за кількістю зовнішньоторговельних операцій посідала Волочиська митниця. Наприклад, у 1911 році через неї було експортовано товарів на суму 23 656 037 руб., а імпортовано 12 550 643 руб. Функціонування митниці в таких містах як Радзивілів і Волочиськ мало позитивний вплив на їх торгівлю. Ось як описував Радзивілів у 70-і рр. XIX ст. Т. Стецький: «...вже на його околицях помітний значний рух подорожніх, які рухалися в напрямку митниці, а в самому містечку він видавався ще більшим: хто перепаковував товари з возів на вози, а хто вже починав торгувати з подорожніми, що прибули до Росії». Таким чином, тихі міста перетворились на жваві торгівельні прикордонні пункти, а постійними мешканцями були купці і торгові агенти з Бродів, Тернополя, Станслава,

Чернівців і Львова.²⁰¹

Поряд з митною справою в губернії діє контрабанда. Найбільш поширеними контрабандними товарами були: спирт, цукор, шовкові і вовняні хустки, одяг, сукно і різні дрібні промислові речі. Дані товари, окрім цукру і спирту, мали незначні обсяги і реалізовувалися переважно серед населення в прикордонній смузі, до 21 версти в глибину від митного кордону. Що до товарів, котрі незаконно ввозились до імперії, то переважна їх частина належала до «особенных товаров». Такі товари поділялись на три групи: 1. вибухові та хімічні речовини, революційна література; 2. товари які в недостатній кількості вироблялись в імперії, або взагалі були відсутні. 3. зброя, обладнання, лікарські препарати. Протягом 1882 – 1883 років митними установами було затримано 5 755 разів контрабандний товар. Заходи що до протидії контрабандному промислу, як в губернії, так і в імперії загалом, були ускладнені тим, що це було основним заняттям і джерелом заробітку для значної кількості населення.²⁰²

Характерним для зовнішньої торгівлі губернії є переважання експорту над імпортом. Частка українських губерній в загальноросійському експорті складала 26%, а в імпорті 11,5%. Експортувала Волинська губернія близько третини урожаю зернових, дерево, вовну, коней, худобу, продукти тваринництва і багато іншого.²⁰³ Вивезення великих обсягів сільськогосподарської продукції зумовив приплив іноземної валюти, а надходження від митних і залізничних тарифів солідно поповнювали державну скарбницю. Загалом, українські землі були цінною колонією імперії і забезпечували потреби не тільки споживачів Європи і Близького сходу, але й інших імперських територій.²⁰⁴

Так, із зернових через Волочиську, Новоселицьку, і Радзивилівську митні

---

²⁰¹ Прищеп О. Вказ. праця. С.127

²⁰² Морозов О. Історія боротьби з контрабандою в українських губерніях (остання чверть XVIII – початок XX ст.). *Грані*. 2011. № 3. С. 14-15

²⁰³ Мартинчук С. Промисловий розвиток Волинської губернії наприкінці XVIII - на початку XX ст... С. 64-65

²⁰⁴ Реєнт О. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861 – 1914 р.р.)...С. 9

застави, Волинь експортувала до Австрії 87, 3 тис. пуд. вівса, а через Граєвську і Млавську митниці до Пруссії 34 тис. пуд. Решта вівса відправлялась до Одеси і Лібаву.²⁰⁵ Ячмінь з українських губерній постачали до Німеччини, Голландії, Великобританії. Волинь не була виключенням, вона експортувала 194 тис. пуд. - до Пруссії, 10 тис. пуд. - до Австрії, 73,3 тис. пуд. - у порти Балтійського моря, а також 39, 3- в Одесу, 1,7 - в Бердянськ, 2,6 - в Ростов-на-Дону, 1 тис. пуд. - в Єйськ. Варто зазначити, що при вивозі зерна важливу роль відігравали річки Горинь, Іква, Стир та інші, по яких баржами і суднами доставляли зерно в потрібні місця. Продуктом експорту було і борошно. У досліджувані роки губернія відправила 3,3 тис. пуд. житнього борошна в Австрію, 5 тис. і Пруссію, у порти Балтійського моря – 200,3 тис. і до Одеси – 6,3 тис. пуд. У дані країни губернія експортувала і пшеничне борошно.²⁰⁶ Важливим у експорті зернових є те, що уряд намагався проводити аграрні заходи, надавати допомогу селянам аби в результаті зменшити залежність експорту від неврожаїв і зробити його більш стабільним. На початку ХХ ст. уряд встановлює низький пільговий вивізний тариф залізницями на зерно, що негативно вплинуло на кормову базу для тваринництва у імперії.²⁰⁷

Не зважаючи на великі обсяги експлуатації буряку місцевими цукровими заводами, вони також були продуктом експорту. У 1909 – 1911 роки з імперії було експортовано 2 353,3 тис. пуд. буряку, з них через митниці і морські порти з українських губерній було відправлено 873,3 тис. пуд., а це 37, 2 % від усього імперського експорту. Та головним експортером була Волинська губернія, частка якої складала 804,7 тис. пуд.²⁰⁸ Зважаючи на значні плантації буряку і наявність заводів, з губернії вивозили цукор. Щоб зміцнити становище виробників цукру, уряд у 1871 році запроваджує тимчасовий акцизний збір з експорту. Такий збір з 1875 по 1878 роки становив 45 коп. за білий цукор, 25 – жовтий, 47 коп. з пуду за рафінад. З 1907 по 1912 роки сума експорту з

---

²⁰⁵ Реєнт О. Торгівельний баланс України на початку ХХ ст. Київ, 2018. С. 139

²⁰⁶ Там само. С. 141-143

²⁰⁷ Романюк Н. Сільські підприємці і підприємство: 1861- 1914 р... С. 135

²⁰⁸ Там само. С. 155

Волинської губернії на зовнішні ринки складала 473,4 тис. руб. При неврожаї тростини ціни на цукор могли зростати на 60% і обсяги експорту могли збільшуватися. До того ж, ще з середини XIX ст. уряд вводить великий митний тариф на імпорт цукру, щоб підтримувати вітчизняних виробників. Основними його імпортерами були Лондон, Гамбург, Кельн і т.д.²⁰⁹

Продуктом експорту, у досліджуваний період, був хміль. Оскільки майже половина плантацій імперії розташовувалася у Волинській губернії, то і обсяги експорту були значні. За кордоном був значний попит на волинський хміль тому, що він був якісний і дешевий (від 5 до 25 руб. за пуд). На початку XX ст. хміль у Дубенському повіті купували англійські фірми за допомогою німецьких посередників, але після ярмарку хмелю 1911 року, його почали постачали напряму.²¹⁰ Переважна частина хмелю яка експортувалась до Австрії та Німеччини згодом, під баварською і богемською марками, продавалась по всьому світу.

Починаючи з XX ст. починає зростати експорт худоби з українських губерній. Експортували овець, свиней, велику рогату худобу, коней тощо. Великі партії тварин вивозилися з Волині до промислових центрів Царства Польського. У продовж 1909 – 1911 років з українських земель було експортовано 307 517 голів свиней. Волинська губернія здійснювала їхній експорт через Ризький і Лібавський порти на Балтиці.²¹¹ Але серед усіх тварин найбільшу цінність мали коні. У дані роки з українських земель було вивезено 12 585,4 коней старших вікових груп, це складало 19,58% імперського експорту. З Волині було експортовано 989 коней, через Ризький порт і Волочиську і Радзивилівську застави.²¹²

Якщо розглядати продукти тваринництва, то головним експортним товаром Волині були яйця. Їхній експорт відбувався згідно з вимогами міжнародного ринку, тобто у спеціальних ящиках розміром 175x53x25 см. і

---

²⁰⁹ Лазанська Т. Вказ. праця. С. 19

²¹⁰ Реєнт О. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861 – 1914 р.р.)... С. 159.

²¹¹ Там само. С. 330

²¹² Реєнт О. Торгівельний баланс України на початку XX ст... С. 157

місткістю 1440 штук кожен. Про масштаби збуту яєць у імперії свідчить те, що яєчні вантажі на всіх залізницях потребували близько 25 тис. вагонів на рік. Дані губернаторської канцелярії за 1903 рік свідчать, що у даному році було вивезено яєць на суму – 9 139 тис. руб., а прибуток від експорту яєць і пташиного пір'я і пуху складав – 12 800 тис. руб. Основними країнами імпортерами були: Німеччина, Данія, Франція і Англія.²¹³

Важливе місце в експорті Волинської губернії посідала вовна з тонкорунних овець іспанської породи. Її переважно добували на овечих заводах поміщиків і вивозили на австрійські ринки. Наприклад, в 1883 році через Радзивилівську митницю вивезено 5788 пудів 24 фунти овечої вовни митої та немитої, Волочиську митницю – 27370 пудів, Мервенську митну заставу – 3,5 пуди, Волочиський перехідний пункт – 206 пудів.²¹⁴

Провідне місце в промисловості губернії та імперії загалом, належало винокурінню. На українські губернії припадало 74% всього експортованого спирту з імперії, а на Волинську губернію – 19%. Постійними імпортерами були такі країни як Німеччина, Голландія, Великобританія, Туреччина та Китай. Дохід від експорту спирту з кожним роком зростав і в 1913 році становив близько 749,7 млн. руб. Через це бюджет іноді називали «п'яним».²¹⁵

У великих обсягах Волинська губернія вела експортну торгівлю лісом. Протягом 1905 – 1909 років з губернії було вивезено близько 40 млн. пуд. деревини, тоді як загальний експорт Південно – Західних губерній складав 78 млн пуд. Постійними імпортерами деревини були Німеччина і Франція, згодом до них долучилася Італія, яка займалась обробкою лісу в Овруцькому повіті. З північних повітів необроблений ліс сплавляли р. Прип'ять і далі через Огінський та Дніпрово-Бузький канали до Східної Пруссії. Також залізницями

---

²¹³ Реєнт О.. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861 – 1914 р.р.)... С. 331

²¹⁴ Левицький В. Розвиток легкої промисловості в українських губерніях Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст... С. 269

²¹⁵ Жиленкова І. Зовнішня торгівля українських губерній Російської імперії в контексті інтересів аграрно – промислового капіталу (90-ті рр. XIX ст. – 1914 р.) Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук: 07. 00. 01 – історія України. Національний педагогічний університет ім. Драгоманова. Київ, 2016. С. 136

відправляли цінні вироби з дуба і тесаний сосновий ліс в Лібаву, Ригу та Одесу. Але через швидке зростання на внутрішніх ринках цін на ліс, з 1913 року відбувається скорочення експорту.²¹⁶ З виробів із деревини значне місце в експорті займала дубова, кленова клепки. У 1909-1911 роках з українських губерній було експортовано 2 476 тис. пуд., що складало 35,89% від загальноімперського експорту. З цієї цифри частка Волинської губернії складала 889 тис. пуд., а головними імпортерами були Пруссія, Австрія і іноді Одеса.²¹⁷ На ринках країн Західної Європи надзвичайно високо цінувалися український дуб, бук, сосна та ін. Щорічно в Німеччину відвантажувалося сотні вагонів волинського і київського дуба-кругляка. Там він оброблявся і вивозився з величезним зиском в Англію і Францію.²¹⁸

Провідну роль у зовнішній торгівлі краю відігравали: хліб, цукор, хміль, худоба та продукти тваринництва, які експортувалися не лише в інші губернії, але і за кордон. Лише у 1913 році з Волинської губернії було вивезено продуктів землеробства на суму – 3 973 509 руб., продуктів тваринництва – 3 442 273 руб., птахівництва – 10 597 808 руб., лісництва – 228 722 руб., цукру – 1 499 503 руб., та інших товарів – 9 888 299 руб. Загальна вартість експортованих з губернії товарів складала близько - 29 630 114 руб.²¹⁹ Окрім того, у ході діяльності I Всеросійського з'їзду діячів середньої та дрібної промисловості та торгівлі у 1911 році було визначено, що на зовнішні ринки будуть орієнтуватися лише великі підприємства, а середні та дрібні – на внутрішній.²²⁰

Переважання у зовнішній торгівлі Волинської губернії експорту над імпортом свідчило, що задоволення потреб місцевого населення відбувалося вітчизняною промисловістю та сільським господарством. Вагомий вплив на низький рівень імпорту спричиняла і митна політика. Починаючи з 80-х років

---

²¹⁶ Пилипенко О. Експорт лісу та продукції деревообробної промисловості з України наприкінці XIX – на початку XX ст. *Київська старовина*. 2006. №5. С. 36 - 37

²¹⁷ Реєнт О. Торгівельний баланс України на початку XX ст... С. 126

²¹⁸ Там само. С. 125

²¹⁹ Обзор Волинской губернии за 1913 год... С. 49-50

²²⁰ Мартинчук С. Промисловий розвиток Волинської губернії наприкінці XVIII - на початку XX ст... С. 155

XIX ст. у Російській імперії відбувається збільшення митних ставок спочатку на 10%, а з 1885 року на 20%. Не зважаючи на те, що така політика зменшила імпорт, але митні надходження в імперії зросли. Наприклад, у 1870-х роках сума митних надходжень складала 72 млн руб., а в 1887-1891 роках – 115 млн. руб. Новий митний тариф 1891 року ще більше закріпив дану політику.²²¹ Але така політика мала багато суперечливих і нелогічних моментів, які проявлялися в першу чергу в імпорті машин. Собівартість машин в імперії через ряд причин була дуже високою, а заробітна плата робітників – низька. Наприклад, собівартість виробництва двигуна в Німеччині обходилась дешевше на 4,5 руб. з кожного пуда ніж у імперії. Але сума мита на імпорт в імперію готової машини складала 200 руб., а за матеріали для виготовлення автомобіля – 500 руб. Така ситуація була характерна для устаткування текстильної, хімічної, електротехнічної та інших промислових галузей.²²² Тим не менш, імперія імпортувала різноманітні сільськогосподарські машини, верстата, машини для промисловості. Величезний обсяг імпорту даної техніки свідчив про технологічну відсталість Російської імперії. Наприклад, Волинська губернія імпортувала землеробської техніки в обсязі 354,3 тис. пуд. Основними країнами-експортерами були Великобританія, США, Швеція та Німеччина.²²³

Важливими для промисловості були метали, які імперія також експортувала. З 1909 по 1911 роки в межі Російської імперії було поставлено 400 тис. пудів, на суму 3 775 тис. руб. Переважно це був алюміній, олово, нікель, свинець та цинк.²²⁴ За показником виробництва чорних металів, Російська імперія посідала останнє місце серед європейських країн. З розвитком промисловості, попит на них також зростає, що зумовлює уряд вдатися до імпорту. Середньорічне ввезення чавуну і заліза до імперії складало

---

²²¹ Морозов О. Митні тарифи Російської імперії 1860-1890-х рр. *Історія торгівлі, податків та мита*. Дніпро, 2015. № 2 (12). С. 135

²²² Жиленкова І. Вказ. праця. С. 162

²²³ Реєнт О. Торгівельний баланс України на початку ХХ ст... С. 121-122

²²⁴ Там само. С. 119

1 542 тис. пуд.²²⁵

Основним предмет українського імпорту у другій половині XIX – на початку XX ст. були текстильні вироби. Впродовж 1909-1911 років загальна сума українського імпорту становила 471 млн крб., з яких 208 млн припадало на текстильні вироби. Окрім того, імперія імпортувала сировину для текстильного виробництва, а саме: барвники, бавовну, вовну і т.д.²²⁶ Наприклад, через Радзивилівську митницю в 1879 році було привезено 8 пуд. 23 фунти бавовни-сирцю, а в 1883 р. було імпортовано: шкіри обробленої та необробленої 597 пудів 32 фунти, вовни пряденої – 795 пудів 34 фунти, бавовняного прядива – 202 пуди 17 фунтів.²²⁷

Одним із продовольчих товарів, який імпортувала імперія був чай. Протягом 1909-1911 років в імперію було ввезено 1 752 тис. пуд., з них – 134,3 тис. пуд. до українській губерній. В загальному це складало 7,66% від загального імпорту і негативно впливало на торгівельний баланс. Частка імпорту чаю Волинської губернії складала 27 тис. пуд.²²⁸ Іншим продовольчим товаром, котрий імпортували переважно з Ірану та Китаю був рис. Наприклад, в 1911 році його було імпортовано в імперію 1 279 тис. пуд., а в українські губернії – 236 тис. пуд. Часта імпорту Волинської губернії складала 39 тис. пуд.²²⁹

Висновок до підрозділу 3.2. Отже, у досліджуваний період відбувається інтегрування Волинської губернії в систему загальноросійського і світового ринків. Важливість губернії в зовнішньоторговельних операціях імперії визначалась наявністю митних пунктів. Але наявність митниць зумовила розвиток контрабандної діяльності в краї, яку було неможливо викоринити.

Задля поповнення державної скарбниці, імперський уряд вдається до політики протекціонізму, яка визначалась надмірним ввізним митом. В

---

²²⁵ Жиленкова І. Вказ. праця. С. 141

²²⁶ Лановик Б. Вказ. праця. С. 572

²²⁷ Левицький В. Розвиток легкої промисловості в українських губерніях Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст... С. 265

²²⁸ Реєнт О. Торгівельний баланс України на початку XX ст...С. 157

²²⁹ Там само. С. 154

результаті як в губернії, так і по всій імперії експорт переважає над імпортом. Волинська губернія у досліджуваний період переважно експортувала хліб, цукор, хміль, різних тварин та продукцію тваринництва та ліс. Тобто це була продукція провідних галузей сільського господарства та промисловості губернії. Що до імпорту, то не зважаючи на високі мита, ввозили до імперії та губернії сільськогосподарські та промислові машини та устаткування. Предметами імпорту переважно були ті, на які був дефіцит в імперії, або взагалі відсутність і переважна їх більшість мала приватний характер, для внутрішнього вжитку.

Висновки до третього розділу

Отже, в економічному розвитку Волинської губернії, важливе місце належить торгівлі, котра у другій половині XIX – на початку XX ст. тримала провідні позиції. Губернія стає частиною загальноросійських торгових зв'язків та світового ринку.

Прийняте, у досліджуваний період, законодавство дозволяло займатися торговою діяльністю широкому колу людей, адже будь-хто міг придбати свідоцтво на право торгівлі або промислу. Імперське торгове законодавство визначало умови торгівлі, діяльність ярмарків та базарів, стандарти міри і ваги і багато іншого. Держава, у свою чергу, проводила політику протекціонізму, котра повинна була захистити економіку усїєї імперії від іноземної конкуренції і забезпечити ринки збуту та сировину. Але політика імперії стосовно торгівлі (особливо зовнішньої) мала багато спірних моментів. В першу чергу, це стосується митних тарифів на імпорт, котрі були зависокі і вийшли за рамки стратегії по прибутковості від митних надходжень, і розвивались з урахуванням пріоритетів великих підприємств та організацій.

Що до внутрішньої торгівлі, то у другій половині XIX – на початку XX ст. у Волинській губернії продовжують розвиватися такі форми торгівлі як: базарна, ярмаркова і стаціонарна (яка згодом стала переважати). На базарах та ярмарках відбувався товарообмін не лише між місцевим населенням, але й між

купцями з різних куточків російської імперії та іноземцями. Торгівля велася різним спектром продуктів сільського господарства та промисловості. Що до стаціонарної торгівлі, то вона була в більшій мірі зосереджена у великих містах, з високим демографічним рівнем.

Провідними центрами торгівлі у Волинській губернії були Житомир, а також місто Рівне, в якому з 1910 року функціонувала товарна біржа. Наявність сітки залізничних сполучень зумовлює появу таких торгових центрів як Здолбунів та Дубно, а її відсутність зумовлює занепад Острога, Старокостянтинова та Новоград – Волинського. Через близькість до кордону, та наявність митних пунктів містами, котрі мали інтенсивну торгівлю був Радзивилів та Волочиск.

У зовнішній торгівлі Волинської губернії відбувається переважання експорту над імпортом. Більшість товарів експорту були продуктами сільського господарства, а саме: зерно, буряк, хміль, велика рогата худоба, коні, яйця, вовна і багато іншого. Але чи збагатилось від того село та дрібні виробники сільськогосподарської продукції? Відповідь – ні. Ринками збуту виступали переважно такі європейські країни як: Австрія, Німеччина, Велика Британія, Лібава і т.д.

Предметами імпорту, не зважаючи на високе мито, здебільшого виступали промислові та сільськогосподарські машини та продовольчі товари, що були не поширені в імперії. Основними країнами-експортерами були Великобританія, США, Швеція, Німеччина, Іран та Китай.

Висновки

Отже, увійшовши до складу Російської імперії, Волинська губернія опинилась в нових історичних, політичних та економічних умовах. Розташування губернії на периферії імперії перетворило її на другорядний регіон, в тіні великих економічно розвинутих центрів. Та все ж у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. під впливом реформ та розвитком капіталістичних відносин, вона зазнає економічних трансформацій. Географічне розташування, природний потенціал, правове регулювання та соціально – економічні умови забезпечують функціонування та розвиток певних галузей економіки Волинської губернії.

У пореформений період спостерігається розвиток промислового виробництва. Через те, що край і надалі був аграрний, переважна більшість промислових підприємств спеціалізувалася на переробці сільськогосподарської сировини, а решта дрібних функціонувала для забезпечення потреб місцевого населення. Через наявність дешевої сировини та робочої сили, провідні позиції належали виробництву цукру та винокурінню, де використовувалися передові машини та технології, що дало поштовх до збільшення обсягів виробництва. Але якщо порівнювати з іншими українськими губерніями, то промисловість на Волині не досягла значних масштабів.

Через неспроможність промисловості задовольнити зростаючі потреби населення, особливо у віддалених районах, у досліджуваний період, продовжує функціонувати ремісниче виробництво та цехові об'єднання ремісників. Цехи й надалі виконували свої основні функції: захищали інтереси їх членів, контролювали ціни на товари та послуги, слідкували за стандартами якості і встановлювали монополію на певний сектор виробництва у місті. До початку ХХ ст. вони були важливими виробниками продукції масового вжитку, особливо одягу та взуття. Через заходи влади щодо проникнення капіталістичних відносин у всі сфери життя, більшість ремісників не витримали конкуренції і перетворилися на найманих робітників, а у гончарстві та деревообробній промисловості їхню продукцію витіснили промислові товари.

Галуззю економіки, яка тримала провідні позиції не лише в губернії, але і по всій імперії, було сільське господарство. Переважна більшість населення губернії, були селяни, котрі після проведених реформ 60-х років так і лишились найнижчим станом. Але з розвитком капіталістичних відносин їх господарства, разом з поміщицькими починають орієнтуватися на ринок. У другій половині XIX – на початку XX ст. основою сільського господарства та економіки було землеробство. Найбільш прибутковими культурами, які вирощували на теренах губернії були зернові, картопля, цукрові буряки та хміль. Частина даних культур виступала у якості сировини для промислових підприємств, а також предметом експорту за межі імперії.

У досліджуваній період розвиваються і традиційні напрямки тваринництва як: розведення великої рогатої худоби, конярство, вівчарство, свинарство і т.д. На шляху свого розвитку, воно мало багато проблем, таких як: зменшення площі лугів, пасовищ, толок і т. д, зменшення кормової бази через вивіз на зовнішні ринки зернових та буряку, недостатній технологічний розвиток, висока залізнична плата та відсутність достатньої кількості ветеринарних лікарів. Та не зважаю на всі ці негативні умови, тваринництво задовольняє потреби місцевого населення і займає основну частку в губернському експорті.

Поряд з сільським господарством, важлива роль в економічному житті краю, належала лісу та лісовому господарству. Ліс виступав важливим ресурсом як паливо, будівельний матеріал, сировина для промислових підприємств тощо. Розвиток капіталістичних відносин зумовлює збільшення кількості підприємств, що спеціалізуються на переробці лісу. Поширеними на теренах губернії були такі деревообробні промисли як бондарство, теслярство, лісозаготівля та лісосплав і виробництво поташу. Загалом, в даний період, лісове господарство зазнає певної структуризації, адже відбувається кодифікація відповідного законодавства, та структуризація органів управління.

Географічне розташування Волинської губернії зумовило її інтегрування в систему загальноросійського і світового ринків, а прийняте законодавство

дозволило залучити до торгової діяльності широке коло людей. У внутрішній торгівлі поширеними були ярмаркова форма і базарна, але більш перспективний розвиток мала стаціонарна. На базарах та ярмарках відбувався товарообмін не лише між місцевим населенням, але й між купцями з різних куточків російської імперії та іноземцями. Торгівля велася різним спектром продуктів сільського господарства та промисловості. Що до стаціонарної торгівлі, то вона була в більшій мірі зосереджена у великих містах, з високим демографічним рівнем.

Важливість губернії в зовнішньоторговельних операціях імперії визначалась наявністю, на її теренах митних пунктів. Більшість товарів експорту були продуктами сільського господарства. Розуміючи це, держава хотіла стабілізувати врожаї задля забезпечення стабільного експорту і відповідно доходу. Але селяни і дрібні виробники від цього не покращили своє фінансове становище. Предметами імпорту, не зважаючи на високе мито, здебільшого виступали промислові та сільськогосподарські машини та продовольчі товари, що були не поширені в імперії. Основними країнами з якими губернія вела зовнішню торгівлю були Німеччина, Австрія, Великобританія, Лібава і т.д.

Таким чином, не зважаючи на промислову відсталість, сільське господарство забезпечило економічний розвиток Волинської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст., і разом з торговою діяльністю визначило місце губернії, в економічному житті Російської імперії.

Список використаних джерел та літератури

1. Джерела

1. Весь Юго-Западный край. Справочная книга торгово-промышленных и фабрично-заводских предприятий, административных учреждений и крупного землевладения в губерниях Киевской, Волынской и Подольской. Киев, 1907. 645 с.
2. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. Київ, 1887. Ч. 1. 365 с.
3. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Санкт – Петербург, 1899. 436 с.
4. Материалы по административно - территориальному делению Волынской губернии. Житомир, 1923 г. 186 с.
5. Обзор Волынской губернии за 1885 г. Житомир, 1886. 132 с.
6. Обзор Волынской губернии за 1886 г. Житомир, 1887. 157 с.
7. Обзор Волынской губернии за 1895 г. Житомир, 1896. 114 с.
8. Обзор Волынской губернии за 1912 г. Житомир, 1913. 173 с.
9. Обзор Волынской губернии за 1913 г. Житомир, 1914 р. 190 с.
10. Памятна книжка Волынской губернии на 1910 г. Житомир, 1911. 598 с.
11. Памятная книжка Волынской губернии на 1915 г. Житомир, 1915. 128 с.
12. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Санкт – Петербург, 1904. Т. 8.
13. Полное собрание законов Российской империи. Санкт – Петербург, 1890. Собр. 3. Т. VIII. С. 148–156.
14. Положение о пошлинах за право торговли и других промыслов со всеми позднейшими изменениями и дополнениями. Харьков, 1869. С. 6-7
15. Сведения о питейных сборах в России. Санкт-Петербург, 1860. Ч. 4. 359 с
16. Свод законов Российской империи издания 1857 года. Санкт-Петербург, 1857. Т. 11. С. 1-85

2. Література

1. Белоусова Н. Охрана и использование лесного фонда Российской империи в конце XIX века. Вестник ТГУ. 2008. Вып. 4. С. 33 - 35.
2. Буравський О. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Житомир, 2004. 168 с.
3. Власюк І. Земельне питання на Волині (лютий 1917 – квітень 1918). *Волинські історичні записки*. Житомир, 2009. Том. 3. С. 65 – 73.
4. Власюк І. Розвиток поміщицьких господарств Волинської губернії (1900-1917 р.р). *Сторінки історії : збірник наукових праць*. 2010. Вып. 30. С. 60 – 71.
5. Волобуєв М. До проблеми української економіки . *Більшовик України*. 1928. № 2. С. 46–72
6. Гуржій О. Україна в системі всеросійського ринку в 60–90-ті роки XIX ст. Київ, 1968. 188 с.
7. Дементьев Е. Цехи в России. Энциклопедический словарь. Санкт-Петербург, 1902. Т.25. С. 131-134.
8. Донік О. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.). Київ, 2008. 271 с
9. Дребот В. Вклад німців у розвиток суконної промисловості Правобережної України в XIX – на початку XX ст. Матеріали VII Волинської Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції (до 95-річчя заснування Житомирського державного університету імені Івана Франка)(м. Житомир, 7-8 листопада 2014 р.). Житомир, 2014. С. 15-18.
10. Жиленкова І. Зовнішня торгівля українських губерній Російської імперії в контексті інтересів аграрно – промислового капіталу (90-ті рр. XIX ст. – 1914 р.) Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук: 07. 00. 01 – історія України. Національний педагогічний університет ім. Драгоманова. Київ, 2016. 519 с.
11. Задорожнюк А. Виробнича діяльність Кам'янецьких ремісників наприкінці XVIII- на початку XX ст. Київ, 2005. С. 52-61.

12. Задорожнюк А. Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст. Київ, 2008. 270 с.
13. Зомбарт В. Евреи и хозяйственная жизнь. Київ, 2003. 233 с.
14. Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область. Головна редакція УРЕ АН УРСР. Київ, 1973. 727 с.
15. Карліна О. Суконне виробництво в містах і містечках Волинської губернії (кінець XVIII ст. – початок 1860-х років). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Вип. 5. 2015. С. 15-21.
16. Карліна О. Цехова організація ремесла в містах і містечках Волинської губернії в першій половині XIX ст. *Старий Луцьк*. Вип. 11. Луцьк, 2015. С. 205 – 215.
17. Клименко П. Цехи на Україні. Київ, 1929. Т.1. 120 с.
18. Криськов А. Експеримент, що тривав століття (Єврейські землеробські колонії в губерніях Правобережної України у XIX ст.). 2017. Вип. 3, Ч. 1. С. 300 – 304.
19. Кругляк Б. Міста Волині як торговельно-промислові осередки. Рівне, 1993. С. 114-116.
20. Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). Київ, 1999. 266 с.
21. Лановик Б. Економічна історія України і світу: Підручник. Київ, 1999. 737 с.
22. Левицький О. Інфраструктура та виробнича діяльність підприємств легкої промисловості Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.) *Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка*. 2018. Вип. 51. С. 225 – 230.
23. Левицький В. Розвиток легкої промисловості в українських губерніях Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01 – історія України. Тернопільський національний педагогічний університет

ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2019. 717 с.

24. Лень А. Внутрішня торгівля товарами харчової промисловості в українських губерніях Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка*. Тернопіль, 2012. Вип. 1. С. 68 – 72.
25. Лутай М. До історії єврейських поселень в Україні і на Волині. *Етносоціальні процеси на Правобережній Україні: минуле і сучасне*. Житомир, 1998. С. 266 – 269.
26. Мартинчук С. Промисловий розвиток Волинської губернії наприкінці XVIII - на початку XX ст. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01 – історія України. Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки. Луцьк, 2016. 289 с.
27. Мартинчук С. Розвиток винокурної та пивоварної промисловості Волині у другій половині XIX століття. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 93. С. 14–17
28. Мартинчук С. Розвиток сільського господарства на Волині на початку XX століття. *Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи*. 2018. С. 38
29. Мельник І. Взаємодія між людиною та лісовими екосистемами Великої Волині в XVI – на початку XX ст. *Гуманітарний екологічний журнал*. Київ, 2022. Том. 22. Вип. 4. С. 22 – 32.
30. Михайлик О. Розвиток ремісничого та кустарного виробництва в Правобережній Україні на початку XIX ст. *Золоті литаври*. 2002. Т.5. С. 51 – 54.
31. Михайлик О. Розвиток скотарства на території Правобережної України в ринкових умовах другої половини XIX – на початку XX ст. *Український селянин: Зб. наук. пр.* Черкаси, 2008. Вип. 11. С. 245 – 249.
32. Мікулін Д. Розвиток лісового права на українських землях у XIX ст.

- Теорія і практика правознавства*. Харків, 2015. Вип. 1. С.1 - 11.
33. Морозов О. Історія боротьби з контрабандою в українських губерніях (остання чверть XVIII – початок XX ст.). *Грані*. 2011. № 3. С. 12 – 16.
34. Морозов О. Митні тарифи Російської імперії 1860-1890-х рр. *Історія торгівлі, податків та мита*. Дніпро, 2015. № 2 (12). С. 130 – 139.
35. Москалюк М. Розвиток винокурної промисловості в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Тернопіль, 2013. Вип. 2. Ч. 1. С. 29 – 32
36. Москалюк М. Розвиток переробної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX століття. Тернопіль, 2009. 336 с.
37. Москалюк М. Розвиток тютюнової промисловості Наддніпрянщини у другій половині XIX – на початку XX ст. *Мандрівець: Всеукраїнський науковий журнал*. 2008. № 7. С. 49-52.
38. Москалюк М. Цукрова промисловість українських губерній Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка*. 2013, Вип. 1. С. 3 – 9
39. Москалюк М. Тютюнова промисловість українських губерній Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка*. Тернопіль, 2016. Вип. 1. С. 6 -12.
40. Надольська В. Традиційна господарська діяльність євреїв Волинської губернії: торгівля і ремесла. *Збірник навчально – методичних матеріалів і наукових статей ВДУ*. 2000. Вип. 5. С. 103 - 107.
41. Нестеренко О. Розвиток промисловості на Україні. Київ, 1959. 580 с.
42. Нечипорук Ю. Історико – соціальний розвиток народних промислів, художньо – промислових і ремісничих закладів у Волинській губернії. *Вісник ХДАДМ*. Харків, 2010. С. 146 – 147.

43. Ніколаєва Т. М. Роль підприємців України в розвитку професійної освіти (остання третина XIX – поч. XX ст.). *Український історичний журнал*. 2005. № 1. С. 82 – 95.
44. Павлюк В. Магнатурія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині XIX ст. *Український історичний журнал*. 2000. № 1. С. 102-108.
45. Панасенко О. Корець і Кореччина: історія. Луцьк, 2000. 144 с.
46. Панченко В. Діяльність мирових судів Волинської губернії у сфері охорони лісів у другій половині XIX – на початку XX ст. *Лісівнича освіта і наука : стан, проблеми та перспективи розвитку*. Малин, 2020. С. 24 - 30.
47. Пилипенко О. Експорт продукції птахівництва з Наддніпрянської України наприкінці XIX — на початку XX ст. *Київська старовина*. 2006. № 3. С. 80 – 97.
48. Пилипенко О. Експорт лісу та продукції деревообробної промисловості з України наприкінці XIX – на початку XX ст. *Київська старовина*. 2006. №5. С. 36 – 41.
49. Пилипенко О. Система освіти в Україні на рубежі XIX-XX ст. *Київська старовина*. 2004. № 6. С. 31 – 41.
50. Поліщук Ю. Етносоціальні трансформації на Правобережжі України наприкінці XVIII – на початку XX століття . *Наукові записки Інституту політичних і етносоціальних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2014. Вип. 6. С. 116-134.
51. Полоз К. Законодавчі основи торгово – промислової діяльності у Російській імперії і Наддніпрянській Україні (XIX ст.).
52. Прищепя О. П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Рівне, 2010. 287 с. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету*. 2016. С. 32 – 36.
53. Реєнт О. Загальні тенденції розвитку, найголовніші осередки та реверсні особливості української торгівлі в XIX – на початку XX ст. *Проблеми*

історії України XIX – початку XX. 2017. Вип. 26. С. 7 – 25.

54. Реєнт О. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861-1914 р.р). Київ, 2011. 365 с.
55. Реєнт О. Торгівельний баланс України на початку XX ст. Київ, 2018. С. 784 с.
56. Романюк Н. Підприємницька діяльність євреїв Волині (друга половина XIX – початок XX ст.). *Волинські історичні записки.* Житомир, 2009. Том. 3. С. 80 – 84.
57. Романюк Н. Пріоритетні галузі виробництва підприємців Волині (друга половина XIX – початок XX ст). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки.* 2015. Вип. 5. С. 21-27.
58. Романюк Н. Сільські підприємці і підприємство: 1861- 1914 р. (За матеріалами Київської, Подільської і Волинської губерній). Житомир, 2012. 600 с.
59. Рудницька Л. Заснування «Товариства з обмеженою відповідальністю Рокитнівський скляний завод». Інноваційний розвиток науки нового тисячоліття. Матеріали IV Міжнародній науково-практичній конференції (м. Хмельницький, 26-28 жовтня 2018 року). Херсон, 2018. Ч. 1. С. 64-66
60. Смолярчук Р. Правовий режим селянських лісів на території України за часів Російської імперії (XVIII– початок XX століття). *Історико-правовий часопис: журнал.* Луцьк, 2017. № 1 (9). С. 192 – 197.
61. Таранець С. Відомості про торгівлю у містечках Правобережної України в середині XIX ст. Київ, 2009. С. 175 – 187.
62. Цехи. Енциклопедія історії України: Т. 10. Т – Я. Київ, 2013. 784 с
63. Цецик Я. Економіка Волині наприкінці XIX – на початку XX ст. *Історичний архів. Наукові студії.* Рівне, 2016. Вип.16. С. 138 - 142
64. Цецик Я. Особливості соціально-економічного розвитку Волині наприкінці XIX – на початку XX ст. *Сторінки історії : збірник наукових праць.* 2011, Вип. 32. С. 78–85.
65. Цецик Я. Аграрні відносини на Волині (кінець XIX – початок XX ст.).

Сторінки історії : збірник наукових праць. 2013. Вип. 35. С. 71 – 79.

66. Шандра В. Міщанські органи станового самоврядування в Україні (кінець XVIII – початок XX ст). Київ, 2016. 345 с.
67. Шкільняк Н. Тенденції розвитку міської торгівлі Волині в другій половині XIX – на початку XX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2015. С. 12 - 16.*
68. Ярославська Л. Вирощування технічних культур у структурі сільськогосподарського виробництва Правобережної України в кінці XIX–на початку XX ст. *Український історичний збірник. 2010. Вип. 13, ч. 1. С.144 – 152.*
69. Ярославська Л. Розвиток тваринництва на Правобережній Україні в кінці XIX – на початку XX ст. *Гуржіївські історичні читання. 2011. Вип. 4. С. 225 – 227.*